

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग २ : मराठी

सत्र ३ : Indian Knowledge System (IKS)

भारतीय लेखनविद्या

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार सुधारित अभ्यासक्रम
शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ पासून

भारतीय लेखनविद्या

बी.ए. भाग २ : मराठी

२०२५ पासून होणाऱ्या परीक्षांसाठी

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२५

बी. ए. भाग २ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ३००

■

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

■

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

■

ISBN- 978-93-49570-35-1

■ दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) प्रकाश पवार

राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. विद्याशंकर

कुलगुरु, केएसओयू,
मुक्तगंगोत्री, म्हैसूर, कर्नाटक-५७० ००६

डॉ. राजेंद्र कांकरिया

जी-२/१२१, इंदिरा पार्क,
चिंचवडगांव, पुणे-४११ ०३३

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

डॉ. संजय रत्नपारखी

डी-१६, शिक्षक वसाहत, विद्यानगरी, मुंबई विद्यापीठ,
सांताक्रुझ (पु.) मुंबई-४०० ०९८

प्रा. (डॉ.) कविता ओझा

संगणकशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) चेतन आवटी

तंत्रज्ञान अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

प्रभारी अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एस. देशमुख

अधिष्ठाता, मानव्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) श्रीमती ज्योती जाधव

प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. ए. एन. जाधव

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्रीमती सुहासिनी सरदार पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. के. बी. पाटील (सदस्य सचिव)

प्र. संचालक, दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : मराठी

अध्यक्ष : डॉ. रणधीर शिंदे

मराठी अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. नंदकुमार विष्णू मोरे
मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. शितल सचिन गोरडे-पाटील
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे
नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर
- डॉ. गोमटेश्वर एस. पाटील
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर
- डॉ. संदीप मारुती दळवी
श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली.
- डॉ. सागर अशोक पाटील
कन्या महाविद्यालय, मिरज, जि. सांगली.
- डॉ. श्यामसुंदर मिरजकर
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मायणी.
- प्रा. एकनाथ पाटील
अण्णासाहेब डांगे महाविद्यालय,
हातकणंगले
- डॉ. प्रकाश महादेव दुकळे
देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक आर्ट्स अँड
सायन्स कॉलेज, चिखली, ता. शिराळा, जि. सांगली.
- डॉ. सर्जेराव सदाशिव जाधव
यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. गोविंद गंगाराम काजरेकर
गोगटे-वाळके महाविद्यालय, बांदा, ता. सावंतवाडी,
जि. सिंधुदुर्ग
- डॉ. रमेश साळुंखे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
- डॉ. अशोक सदाशिव तावर
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स
अँड कॉमर्स, सातारा.
- डॉ. तातोबा कल्लाप्पा बदामे
पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय,
तासगांव, जि. सांगली.

संपादकीय

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये भारतीय ज्ञानव्यवस्था (IKS) या नवीन शिक्षणक्रमाचा समावेश केलेला आहे. भारतीय संस्कृती, तत्त्वज्ञान, मूल्ये, दर्शने, विचारपद्धती, कला, विद्या, भाषा, लिपी, साहित्य, गणित, खगोलविद्या, मौखिक ज्ञानपरंपरा, वैद्यकशास्त्र अशा अनेक बाबींचा अंतर्भाव भारतीय ज्ञानपरंपरेमध्ये होते. हजारो वर्षांपासून विकसित व प्रवाहित होत आलेली व आधुनिक काळाशी संवादी असणारी ज्ञानप्रणाली म्हणजे भारतीय ज्ञानव्यवस्था. विद्यार्थ्यांना आपल्या देशातील वैविध्यपूर्ण परंपरेचा परिचय व्हावा व त्याचे आधुनिक परिक्षेत्रातून संकल्पनात्मक व उपयोजनात्मक अध्ययन, संशोधन व विश्लेषण करता यावे, हा भारतीय ज्ञानव्यवस्था या शिक्षणक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे.

पदवीच्या स्तरावर भाषा आणि साहित्याचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना भारतातील लेखनविद्येची माहिती व्हावी व भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या विकसनामध्ये भारतीय लेखनविद्येची भूमिका अधोरेखित करण्याची जीवनदृष्टी प्राप्त व्हावी, तसेच भारतीय लेखनविद्येचे शास्त्रीय ज्ञान व विश्लेषण करण्याची क्षमता प्राप्त व्हावी हा प्रस्तुत शिक्षणक्रमाचा एक हेतू आहे. सिंधू संस्कृतीतील चित्रलिपीपासून आजच्या संगणकीय इमोजीपर्यंतच्या कालखंडातील भारतीय लेखनविद्येचा इतिहास, वैविध्य, वैशिष्ट्ये, त्यांच्यामधील मौलिक एकरूपत्व, स्थित्यंतरे, विकास इत्यादींचा ऐतिहासिक कालक्रमानुसार परिचय विद्यार्थ्यांना व्हावा हेही या शिक्षणक्रमाचे एक महत्त्वाचे प्रयोजन आहे. विद्यार्थ्यांना प्राचीन भारतातील लेखनसाहित्य, संख्याज्ञान, सांकेतिक लिप्या वगैरेच्या अध्ययनाचे क्षितिज दाखवावे व त्यांना अशा व्यापक अभ्यासासाठी प्रवृत्त करावे, हा ही एक महत्त्वाचा उद्देश आहे.

विद्यार्थ्यांना प्राचीन व मध्ययुगीन लिप्यांचे स्वरूप समजावे, प्राचीन लेखनसाहित्याचे स्वरूप समजावे, यासाठी प्रस्तुत स्वयंअध्ययन साहित्यामध्ये शक्य तिथे दृश्यप्रतिमांचा, चित्रांचा वापर केला आहे. भारतीय लेखनविद्या (लिप्यांचा इतिहास, विकास, लेखन साहित्य इ.) व त्याशी निगडित विश्वसनीय माहिती इंटरनेट, युट्युब वगैरे माध्यमांमध्ये उपलब्ध आहे. तसेच या लिप्यांवरील अभ्यासपूर्ण दुर्मिळ ग्रंथही इंटरनेटवर उपलब्ध आहेत. आपल्या परिसरामध्येही जुनी दुर्मिळ हस्तलिखिते, लेखनसाहित्य वगैरे उपलब्ध असण्याची शक्यता आहे, अशा सर्व अधिकृत विश्वसनीय साधनांचा यथोचित वापर करून विद्यार्थ्यांनी आपले ज्ञानविश्व विस्तारित करावे, असे आम्हांस वाटते. अंतिमतः या शिक्षणक्रमाच्या अध्ययनानंतर विद्यार्थी भारतीय लेखनविद्येचे अध्ययन, संशोधन व संवर्धन करण्यासाठी प्रवृत्त होतील, अशी आमची अपेक्षा आहे आणि हीच या शिक्षणक्रमाची खरीखुरी अध्ययन निष्पत्ती असेल, असे आम्हांस वाटते.

प्रस्तुत स्वयंअध्ययन साहित्याच्या लेखनासाठी वापरलेले संदर्भस्रोत व त्यांचे संशोधक, लेखक यांचे आभार. शिवाजी विद्यापीठाच्या दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्राने व मराठी अभ्यास मंडळाने माझ्यावर या अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर लेखनाची जबाबदारी सोपवली, त्याबद्दल त्यांचे आभार. शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालयातील सर्व कर्मचाऱ्यांचे सुबक निर्मितीबद्दल आभार.

विद्यार्थी, शिक्षक व वाचक या अध्ययन साहित्याचे स्वागत करतील व भारतीय लेखनविद्येच्या अभ्यासास प्रारंभ करतील, असा विश्वास वाटतो.

■ संपादक ■

डॉ. अरुण शिंदे

प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख
नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर

दूरशिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

भारतीय लेखनविद्या
बी.ए.भाग २ : मराठी

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. अरुण शिंदे नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर	१ व २

■ संपादक ■

डॉ. अरुण शिंदे
प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख
नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक १	प्राचीन भारतातील लेखनविद्या	१
घटक २	लेखनविद्येचा विकास व स्थित्यंतरे	३०

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०२५-२६ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

विभाग पहिला

प्राचीन भारतातील लेखनविद्या

१. उद्दिष्टे

या विभागाच्या अध्ययनानंतर विद्यार्थ्यांना,

१. भारतीय ज्ञानप्रणालीचा परिचय होईल
२. भारतीय लेखनविद्येची माहिती होईल
३. प्राचीन भारतातील लिप्यांचे, संख्याज्ञानाचे आकलन होईल
४. प्राचीन लेखन साहित्याची माहिती होईल

२. प्रास्ताविक

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये भारतीय ज्ञानव्यवस्था Indian Knowledge System (IKS) या नवीन कोर्सचा समावेश केला आहे. या अंतर्गत बी. ए. भाग २, मराठी विषयासाठी 'भारतीय लेखनविद्या' या शिक्षणक्रमाचे अध्ययन आपण करणार आहोत. प्रारंभी आपण 'भारतीय ज्ञानव्यवस्था' या संकल्पनेचा परिचय करून घेऊ.

३. विषय विवेचन

भारतीय ज्ञानव्यवस्था (IKS) : संकल्पना

भारतीय संस्कृती, तत्त्वज्ञान, नवनिर्मिती, मूल्ये, ज्ञानपरंपरा म्हणजे भारतीय ज्ञानसंपदा. या ज्ञानसंपदेचे संघटित रूप म्हणजे भारतीय ज्ञानव्यवस्था. भारतात हजारो वर्षे विकसित झालेल्या विचारपद्धती, दर्शने, शास्त्रे, कला विद्या, शिक्षणपद्धती, मूल्यव्यवस्था व परंपरा यांचा एकत्रित अभ्यास व त्यांचा आधुनिक जीवनाशी संगम म्हणजे भारतीय ज्ञानव्यवस्था.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये प्राचीन आणि शाश्वत भारतीय ज्ञान आणि विचारांच्या समृद्ध वारशाच्या अध्ययन, अध्यापन व संशोधनास महत्त्व दिले आहे. भारतीय ज्ञानप्रणालीमध्ये ज्ञान, विज्ञान आणि दर्शन यांचा समावेश होतो. भारतीय ज्ञानपरंपरा अनुभव, प्रयोग, निरीक्षण आणि चिकित्सा या माध्यमातून विकसित झाली आहे. भारतीय ज्ञानप्रणाली ही जगातील एक प्राचीनतम ज्ञानपरंपरा असून हजारो वर्षे प्रवाहित व विकसित होत आली आहे. काळाच्या ओघात त्यामध्ये सातत्याने नवीनवी भर पडत एखाद्या गतिशील नदीप्रमाणे ती प्रवाही आणि व्यापक बनली आहे. भारतीय ज्ञानव्यवस्थेमध्ये वेदादी ग्रंथ, उपनिषदे, दर्शनशास्त्रे, शास्त्र व तंत्रज्ञान, भाषा, लिपी व साहित्य, कला व संस्कृती, गणित, खगोलशास्त्र, समाजव्यवस्था व नैतिक मूल्ये इत्यादींचा समावेश होतो. भारतीय ज्ञानव्यवस्था ही केवळ भूतकाळाचा वारसा नसून ती आजही समाजाला अनुभवाधिष्ठित दृष्टिकोन, नैतिक मूल्ये व भारतीय

पर्यावरणाशी निगडित शाश्वत विकासाचा मार्ग दाखवते, त्यामुळे तिचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

सिंधू संस्कृती ही पुरातत्त्वीय उत्खनन व संशोधन यांमधून सिद्ध झालेली जगातील एक प्राचीनतम व विकसित नागरी संस्कृती होती. सिंधू संस्कृतीकालीन चित्रलिपीमध्ये तत्कालीन मानवांच्या कल्पना, भावनांचे आणि अभिव्यक्ती, कलांचे आविष्कार प्रकटतात. सिंधू चित्रलिपीपासून आजच्या इंटरनेटच्या इमोजी वगैरेंपर्यंतचा लेखनविद्येचा प्रवास हा मानवजातीच्या कल्पकतेचा व प्रगतीचा इतिहास आहे. भारतीय लेखनविद्येचा उगम, विकास, स्वरूप, लेखनसाहित्य वगैरेंचा सविस्तर अभ्यास आपण प्रस्तुत घटकांमध्ये करणार आहोत. लिपी हा लेखनाचा मूळ घटक असतो. म्हणून आपण सर्वप्रथम 'लिपी'ची संकल्पना समजून घेऊ.

लिपी

माणसांचे विचार, कल्पना, भावना इत्यादींच्या अभिव्यक्तीचे सर्वांत प्रभावी माध्यम म्हणजे भाषा. मौखिक भाषा आणि लिखित भाषा ही भाषेची दोन रूपे आहेत. 'लिपी' हा शब्द संस्कृत धातू 'लिप'या धातूवरून आला आहे. 'लिप' म्हणजे शिंपडणे, लिंपणे, चितारणे वगैरे. पाणिनीच्या (काळ अंदाजे इ. स. पूर्व आठवे शतक ते इ. स. पूर्व चौथे शतक) 'अष्टाध्यायी' या ग्रंथामध्ये 'लिपी', 'लिपिकार', 'यवनानी' हे शब्द आले आहेत. 'यवनानी' म्हणजे ग्रीक लोकांची लिपी. याशिवाय 'ग्रंथ' या शब्दाचाही उल्लेख आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये लेखनविषयक पुरावे आहेत. संस्कृतमध्ये 'वर्ण' या शब्दाचा 'अक्षर' या अर्थीही वापर केला जातो. यावरून लिपी या शब्दाचे प्राचीनत्व लक्षात येते व त्याचा लिखित भाषेशी असणारा संबंधही लक्षात येतो.

लेखनसाहित्य

प्राचीन काळी लिहिण्यासाठी किंवा कोरण्यासाठी उपयोगात आणलेले साहित्य म्हणजे लेखनसाहित्य. प्रस्तर, ताडपत्र, भूर्जपत्र, कातडी, फलक, कापड, लाकूड, सुवर्णपत्र, ताम्र, रूपे, लोखंड, मातीच्या विटा, कागद, लेखणी, शाई, रेषापट्टी इत्यादी लेखनसाहित्य प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडामध्ये वापरले जात होते. या सर्व लेखनसाहित्याची सविस्तर माहिती आपण पुढे घेणार आहोत.

लेखनविद्या

लेखन करण्याची कला, विद्या किंवा पद्धत म्हणजे लेखनविद्या. प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडामध्ये भारतात लेखन करण्याची जी पद्धत होती, ती म्हणजे भारतीय लेखनविद्या. भारतीय लेखनविद्येचे प्रारंभीचे स्वरूप, विकास, काळाच्या ओघात त्यामध्ये झालेले बदल, भारतातील लिप्यांचा इतिहास, स्थित्यंतरे, विविध कालखंडांतील लेखनपद्धती, संख्याज्ञान वगैरेंचा अभ्यास आपण 'भारतीय लेखनविद्या' या घटकामध्ये करणार आहोत.

प्राचीन भारतातील लिपी

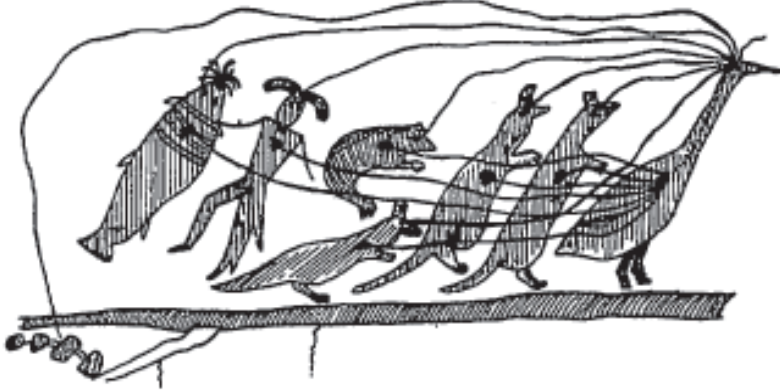
माणसांच्या परस्परांमधील देवाणघेवाणीचे 'लिपी' हे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. लिप्यांचा इतिहास, त्यांचा विकास म्हणजे एक प्रकारे मानवी संस्कृतीच्या घडणीचा व प्रगतीचा इतिहास होय. जगातील प्राचीन संस्कृतींचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की, माणसाने परस्परांशी संवाद

साधण्यासाठी विविध मार्गांचा अवलंब केला होता. प्रागैतिहासिक काळात मानवाने भोवतालच्या घटना, शिकार, आनंद यांचे प्रसंग दगडांवर चित्रे काढून चितारलेले होते. चित्रांशिवाय मानवाने वस्तूंची मोजदाद करण्यासाठी काठ्या, दगड, कवड्या, दोरीच्या गाठी इत्यादींचाही उपयोग केला. याचा चित्रलिपीशी संबंध नसला तरी चित्रांतून सुसंवाद घडतो, ही गोष्ट माणसाच्या लक्षात आली होती.

चित्रलिपी

चित्रलिपीची नेमकी व्याख्या करणे अवघड आहे. ज्या चित्रांमधून अर्थाभिव्यक्ती होते, अशा चित्रांचे स्वरूप केवळ चित्र म्हणून राहात नाही. त्यांतून माणसांच्या कल्पना आणि विचार प्रकट होतात, परंतु त्यास लिपी म्हणता येणार नाही. जगभरामध्ये प्राचीन गुहांमधून आदिमानवांनी काढलेली चित्रे सापडलेली आहेत. या चित्रांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न अभ्यासक करतात व त्यावरून तत्कालीन जीवनाविषयी काही एक तर्क करण्याचा प्रयत्न करतात; परंतु ज्यांनी चित्रे काढली आहेत, त्यांची त्यामागील भावना, विचार नेमके काय असावेत, हे निश्चितपणे सांगता येत नाही.

मध्य आफ्रिका, उत्तर अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया वगैरे ठिकाणी जी चित्रे आढळून आली आहेत, त्यांना कल्पनाचित्रे म्हणता येईल. ही कल्पनाचित्रे आणि चीन, जपान, इजिप्तमधील चित्रलिपी यांचा संबंध जोडता येणार नाही. इजिप्त, क्रीट, पॅलेस्टाइन, सायप्रस या देशांत मातीच्या भांड्यांवर लोक चित्रलिपी काढू लागले वा कल्पनालेखन करू लागले. मध्य आफ्रिका, उत्तर अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया या देशांत आदिमानवाने झाडांच्या साली, लाकडाच्या फळ्या, प्राण्यांची कातडी, हाडे, हस्तिदंत यांवर चित्रे काढली आहेत. चित्रलिपीनंतर कल्पनाचित्रांचा विकास झालेला दिसून येतो. या पद्धतीमध्ये चित्रांवरून त्यामागची कल्पना प्रतीत होते. अशा तऱ्हेची कल्पनाचित्रे उत्तर अमेरिकेमध्ये रेड-इंडियन लोकांनी काढली आहेत.

कल्पनाचित्र

स्रोत-marathivishwakosh.org

वरील आकृतीमधील कल्पनाचित्रांमध्ये उत्तर अमेरिकेतील सात जमातींच्या लोकांनी आपला एक म्होरक्या निवडून अमेरिकेच्या काँग्रेसकडे काही तलावांतून मासेमारी करण्याच्या आपल्या हक्कांची

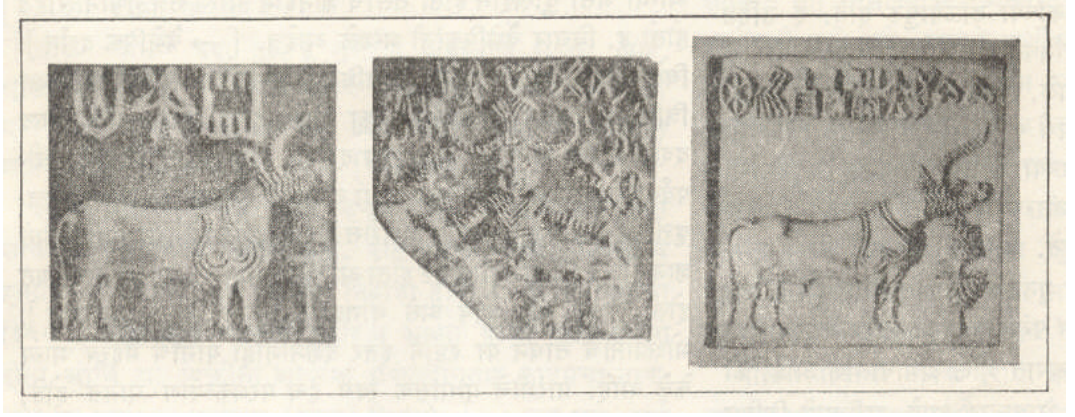
मागणी अशा कल्पनाचित्राद्वारे केली होती. त्या चित्रामध्ये त्यांची मने व डोळे ही त्यांच्या म्होरक्याच्या मनाला व डोळ्यांना जोडलेली होती .

चित्रलिपीमधून नेमके शब्द ध्वनित होतात. विचारांची देवाणघेवाण आणि भावभावनांची अभिव्यक्ती होते. या लिपीतील चित्रे आणि भाषा यांचा समन्वय नियमांनी बांधलेला असतो. कल्पनाचित्रांमध्ये विचार सूचित होतात; परंतु त्या कल्पनाचित्रांचे शब्दांकन मात्र व्यक्तिपरत्वे भिन्न भिन्न होते. यामुळे कल्पनाचित्रे आणि चित्रलिपी यांमध्ये बाह्यतः सांधर्म्य दिसत असले तरी अंतर्गामी या दोन गोष्टी पूर्णतः भिन्न आहेत, असे मत शोभना गोखले यांनी व्यक्त केले आहे.

आपले विचार आणि कल्पना दुसऱ्यास कळविण्यासाठी मनुष्याला भाषेचे प्रभावी माध्यम उपलब्ध आहे. मौखिक आणि लिपिबद्ध अशा भाषामाध्यमांचा वापर मनुष्य गरजेनुरूप करित असतो. आदिम अवस्थेत मनुष्य जेव्हा भाषेच्या माध्यमातून व्यक्त होऊ लागला, तेव्हा भोवतालच्या ज्या वेगवेगळ्या वस्तू, घटना, घडामोडी, दृश्ये वगैरे जे तो पाहात होता, त्यातील त्यास जे भावत होते, त्यातील काही त्याने रंगीत दगडांच्या किंवा मातीच्या साहाय्याने गुहेमध्ये चित्रांकित करून ठेवले. त्याने सूर्यचंद्र पाहिले व त्याला ते जसे भासले, तसे त्यांचे चित्रांकन केले. पुढे शिकार करू लागल्यावर माणसाने शिकारीची चित्रे काढली. या चित्रांमार्गे अर्थातच त्याचे काही हेतू होते. मध्यप्रदेशात भीमबेटका आणि कर्नाटकात टेक्कलकोटे (जि. बेल्लारी) येथे गुहांमध्ये आदिमानवाने काढलेली चित्रे सापडलेली आहेत. कोटमसूर येथे व कुर्नूल जिल्यात एका ठिकाणी अश्मयुगीन चित्रयुक्त गुहा आढळल्या आहेत. मात्र वरील चित्रांना खऱ्या अर्थाने चित्रलिपी म्हणता येत नाही.

सिंधू संस्कृतीतील चित्रलिपी

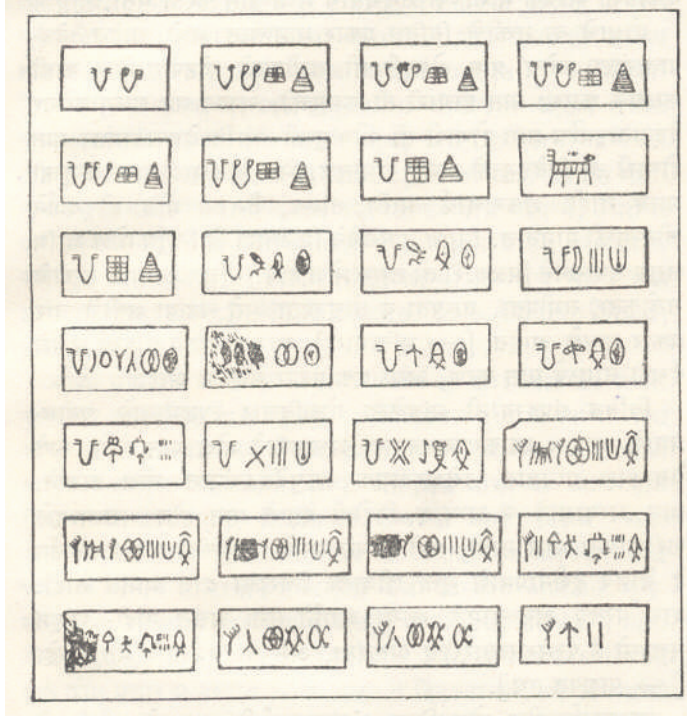
भारतातील सर्वांत जुनी लिपी म्हणजे सिंधू संस्कृतीतील चित्रलिपी. १९२२ साली जॉन मार्शल यांच्या नेतृत्वाखाली पंजाबमधील हराप्पा आणि सिंधमधील मोहेंजोदडो येथे केलेल्या उत्खननामध्ये दोन प्राचीन नगरे सापडली. ही नगरे पाच हजारवर्षांपूर्वी वसली होती. सर जॉन मार्शल (१८७६-१९५८) यांनी या नगरात सापडलेल्या पुराणवस्तूंवर 'Mohanjo-Daro And The Indus Civilization' (1931) हा त्रिखंडात्मक ग्रंथ लिहिला. त्यानंतर करण्यात आलेल्या उत्खननाविषयी इ. जे. एच. मॅके (१८८०-१९४३) यांनी 'Further Excavations At Mohenjo-daro' (1938) हा द्विखंडात्मक ग्रंथ लिहिला. या दोन्ही ठिकाणी चित्रलिपी असलेल्या मुद्रा सापडल्या. सिंधू नदीच्या खोऱ्यातील लोकांना लेखनकला अवगत होती, हे या संशोधनातून समजले, म्हणून या लिपीला 'सिंधू लिपी' किंवा 'मोहेंजोदडो लिपी' असे म्हणतात. 'सिंधू लिपी' ही भारतातील आजपर्यंत सापडलेली प्राचीनतम चित्रलिपी आहे. सिंधू संस्कृतीच्या उत्खननामध्ये शेकडो मुद्रा सापडल्या होत्या. सिंधू चित्रलिपीवर सुमारे ५०० वेगवेगळी चिन्हे असल्याचे अनुमान करण्यात आले आहे.

मोहेंजोदडो मुद्रालेखांचे काही नमुने

स्रोत-marathivishwakosh.org

सिंधू चित्रलिपी मोठी वैशिष्ट्यपूर्ण असून आजपर्यंत तिचे वाचन करण्याचे अनेकांनी प्रयत्न केले आहेत; परंतु संपूर्णतः समाधानकारक वाचन करता आलेले नाही. जी. आर. हंटर यांनी १९३४ मध्ये ही लिपी वाचण्याचा प्रयत्न केला. फादर हेरास यांनी सिंधू संस्कृतीतील भाषेचा तमिळ भाषेशी संबंध जोडला आहे. युरी नारोझोव्ह यांच्या मार्गदर्शनाखाली रशियन तज्ज्ञांनी आणि आस्को पारपोला यांच्या मार्गदर्शनाखाली स्कॅडेनेव्हियन तज्ज्ञांनी ती उलगडून दाखविण्याचे अथक प्रयत्न केले. एल. ए. बॅडेल, बरुआ, शंकरानंद, एस. आर. राव, बी. न्होईनी, सर फ्लिंडर्स पेट्री, मेरिगिगॉड इत्यादींनी वेगवेगळी मते मांडली आहेत. मोहें-जो-दडो येथील उत्खननांत आतापर्यंत मुद्रांवर आणि खापरांवर लिहिलेले फुटकळ लेख सापडले आहेत, परंतु मोठे लेख अद्याप सापडले नाहीत. अहमद हसन दानी यांनी मकॉय आणि मार्शल यांच्या अहवालांतील या लिपीआकृत्यांचे वर्गीकरण केले. त्यानुसार मनुष्याकृती, मत्स्याकृती, पक्ष्यांच्या, आकृती, चतुष्पादप्राणी, भौमितिक आकृत्या, कुंभ, पिंपळपान इत्यादी आकृत्यांचे वर्ग त्यांनी केले. पक्ष्यांच्या खुणांमध्ये घुबड, कावळा, मोर, कोबडी यांची चित्रे आहेत, या लिपीतील पक्ष्यांची तोंडे डावीकडे असल्यामुळे लिहिण्याची पद्धत उजवीकडून डावीकडे असेल असे काही संशोधकांचे मत आहे, तर काहींच्या मते सिंधू लिपी डावीकडे उजवीकडे लिहिली जात असावी. जॉन मार्शल यांच्या मते नांगरटीच्या पद्धतीप्रमाणे म्हणजे पहिली ओळ उजवीकडून डावीकडे आणि दुसरी ओळ डावीकडून उजवीकडे अशी क्रमशः ही लिपी लिहिली जात असावी.

मोहेंजोदडो लिपी कोरलेल्या मुद्रा

स्रोत-marathivishwakosh.org

संशोधकांनी सिंधू लिपीतील कुंभ, फुली, शिंगे, चार-सहा आस असलेली चक्रे, धनुष्यबाण, पाणी, डोंगर, कमानी, झाडे आणि भौमितिक आकृत्या यांचे वर्गीकरण केले आहे. या लिपीचे सांधर्म्य दुसऱ्या कोणत्याही लिपीशी असल्याचे आजपर्यंत सर्वमान्यरीत्या सिद्ध झालेले नाही. आधुनिक भाषाशास्त्रज्ञ सिंधू लिपीतील कोरीव लेखात शब्दावयव (लोगो सिलॅबिक) लेखनपद्धतीचा वापर केला असावा, असे मत व्यक्त करतात. यात दोन किंवा अधिक चिन्हे एकच शब्द किंवा अनेक शब्दांचे वाक्य दर्शवीत असावीत. भिन्न भाषिक संदर्भात आणि संयोजनात वापरात असलेली लेखनचिन्हे ही सिंधू लिपीतील शब्दावयव आणि कल्पनाचित्रे (आयडिओग्राफिक) अशा दोन्ही पद्धतींचे संयुक्त रूप होय, असे ते म्हणतात. मराठी संशोधक रमेश इंगळे चावरेकर यांनी 'सिंधुकालीन लिपी आणि भारतीय भाषांचा इतिहास (२०२१) या संशोधनपर ग्रंथामध्ये मारहरड्डी या भाषेचा संबंध सिंधू चित्रलिपीशी जोडला आहे. सिंधू चित्रलिपीचा आणि अक्षरयुक्त ब्राह्मी लिपीचाही संबंध समाधानकारकपणे जोडण्यात संशोधक आजवर तरी यशस्वी झाले नाहीत.

ब्राह्मी लिपी

भारतातील एक अत्यंत महत्त्वाची प्राचीन लिपी म्हणजे ब्राह्मी. ती भारतातील सर्व लिप्यांची जननी

आहे, असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. या लिपीमध्ये डावीकडून उजवीकडे लिहिले जात होते.

ब्राह्मी लिपीच्या उत्पत्तीसंबंधी दोन विचारप्रणाली प्रचलित आहेत. १. ब्राह्मी लिपी ही सिंधू संस्कृतीकालीन चित्रलिपीवरून निर्माण झाली. २. ब्राह्मी लिपी ही नॉर्थ सेमेटिक या परदेशी लिपीपासून अस्तित्वात आली. पहिल्या विचारसरणीचे प्रणेते कनिंगहॅम (१८१४-१८९३) यांच्या मते, सिंधू संस्कृतीच्या चित्रलिपीमधून ब्राह्मी लिपीची उत्पत्ती झाली असावी, परंतु हे मत ग्राह्य धरले जात नाही. सिंधू लिपीचा न्हास काळ इ. स. पूर्व १७०० हा सर्वसामान्यपणे मानला जातो आणि ब्राह्मी लिपीचे प्राचीन पुरावे इ. स. पूर्व ३२० मधील आहेत. अशोककालीन ब्राह्मी ही पूर्ण प्रगत अवस्थेत होती. तत्कालीन ब्राह्मी लिपीतील स्वर, व्यंजने, जोडाक्षरे, न्हस्व-दीर्घ, कंठ्य, तालव्य, मूर्धन्य, दंत्य आणि ओष्ठ्य, श, ष, स, अनुस्वार इत्यादी सर्व गोष्टी लिपीची प्रगतावस्था दर्शवितात, परंतु सिंधुकालीन चित्रलिपीपासून ब्राह्मी अक्षरलिपीच्या निर्मितीपर्यंतचे १५०० वर्षांच्या काळातील लिपींच्या स्थित्यंतरांचे पुरावे उपलब्ध नसल्याने कनिंगहॅमच्या मताला विद्वानांची पुष्टी मिळाली नाही.

ब्यूहर आणि ए. वेबर यांच्या मते, प्राचीन नॉर्थ सेमेटिक लिपी पॅलेस्टाइन आणि सीरिया येथील फिनिशियन लोक लिहीत असत. ब्राह्मी लिपीतील बावीस अक्षरे नॉर्थ सेमेटिक लिपीपासूनच उत्पन्न झाली, असे मत वरील संशोधक यांनी मांडले आहे. डब्ल्यू. डी. के. आणि आय. टेलर यांच्या मते, ब्राह्मीची उत्पत्ती दक्षिण सिमेटिक लिपीमधून झाली. जोझेफ हालेव्ही यांच्या मते, ब्राह्मी लिपी ही इ. स. पूर्व चौथ्या शतकातील अरेमाईक, खरोष्ठी आणि ग्रीक लिप्यांच्या सरमिसळीतून निर्माण झाली आहे. एडवर्ड क्लॉड यांच्या मते, फिनिशियन लिपीपासून सेबिअन लिपी उत्पन्न झाली आणि सेबिअन लिपी भारतीय लिपीपेक्षा प्राचीन आहे व तिच्याशी तुलना करण्यासाठी त्या काळातील भारतीय लिपीचे पुरावे अस्तित्वात नाहीत. त्यामुळे ब्राह्मी लिपीचा सेबिअन लिपीशी सांधा जोडणे योग्य नाही. गेओर्ख ब्युलर आणि अहमद हसन दानी यांच्या मते, ब्राह्मी लिपी फिनिशिया ते मेसोपोटेमिया यांत अस्तित्वात असलेल्या उत्तर सेमेटिक लिपीपासून उत्पन्न झाली.

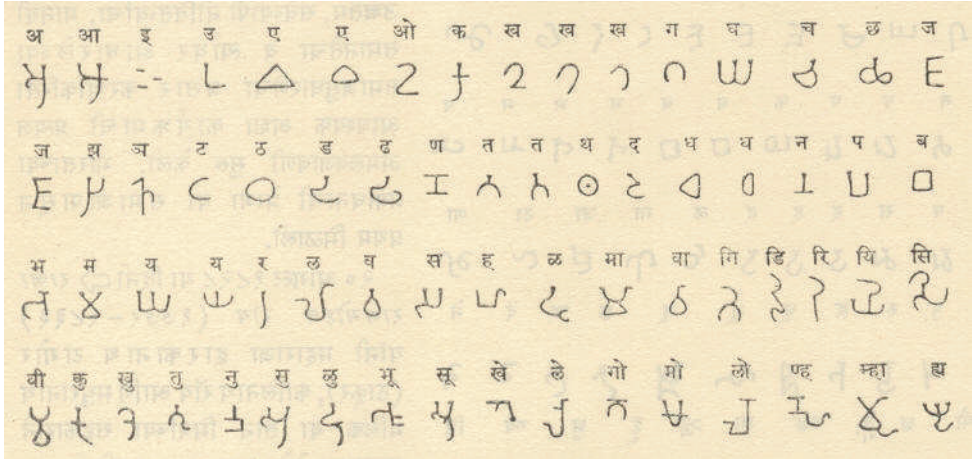
राजबली पांडे (१९०७-१९७१) आणि गौरीशंकर ओझा (१९६३-१९४०) या भारतीय विद्वानांच्या मते, ब्राह्मी लिपीचा उदय भारतामध्येच झाला. गौरीशंकर ओझा यांनी उपनिषदे, आरण्यके यांमधील स्वर, व्यंजने, व्यंजनांचे घोष, दन्तव्य, तालव्य, मूर्धन्य यांसारखे बारकावे लेखनविद्येशिवाय येणार नाहीत, हे साधार दाखवून दिले. न्हस्व-दीर्घ स्वर, व्यंजनांमधील स्वरांचे अस्तित्व मात्रेच्या साहाय्याने दाखविण्याचे ब्राह्मी लिपीतील वैशिष्ट्य, अनुस्वार, निसर्गकल्पना या सर्व गोष्टी भारतीय आहेत. संस्कृत शब्दांच्या उच्चारणासाठी एकूण चौसष्ट तऱ्हेच्या उच्चारणांची आवश्यकता असते, ती केवळ अठरा उच्चार प्रकट करणाऱ्या सेमेटिक लिपीपासून उत्पन्न होणे अशक्य आहे. सेमेटिक लिपी क्रमरहित व अपूर्ण आहे, उलटपक्षी ब्राह्मी लिपीत पाच वर्ग आहेत, असे पुरावे आपल्या मताच्या पुष्ट्यर्थ ओझा यांनी मांडले आहेत.

वरील मतमतांतरांच्या गलबल्यातून सर्वसामान्यपणे ब्राह्मीची उत्पत्ती उत्तर सेमेटिकपासून झाली, हे मत ग्राह्य धरले जाते. ब्राह्मी अक्षरांचे वैशिष्ट्य म्हणजे बहुतेक अक्षरांच्या आकारामध्ये उभा दंड आहे. उभ्या दंडाच्या तळाशी अर्धवर्तुळात्मक आकार अक्षराला पदकाप्रमाणे उजवीकडे अक्षर डावीकडे

लावलेले आहेत. या नियमाला काही अक्षरांचा अपवादही आहे. ब्राह्मी अक्षरांचे उत्तर सेमेटिक अक्षरांशी असलेले साम्यही संशोधकांनी मांडले आहे.

ब्राह्मी लिपीचा विकास

भारतातील प्राचीन लेखनकलेचा ज्ञात असलेला पुरावा म्हणून सम्राट अशोकाच्या (इ.स. पूर्व सुमारे ३०३-इ.स.पू. सुमारे २३२) ब्राह्मी लेखांचा उल्लेख केला जातो. अशोकाच्या लेखांचे दोन वर्ग केले जातात १. प्रस्तरलेख आणि २. स्तंभलेख. सम्राट अशोकाने ब्राह्मी लिपीमध्ये राजाज्ञा कोरल्या होत्या. अशोकाच्या साम्राज्यात अनेक ठिकाणी ब्राह्मी आणि खरोष्टी लेख सापडले आहेत. हे बहुतेक प्रस्तरलेख असून गवंड्यांकडून कोरून घेतले आहेत. त्यातील अक्षरवटिका वेगवेगळी आहे. स्थलविशिष्ट आहे. त्यात वाटोळी अक्षरे तसेच कोनात्मक अक्षरे आहेत. त्यावरून लिहिण्यासाठी वापरात असलेल्या लेखनवस्तूच्या भिन्नतेमुळे अक्षरात जो फरक होतो, तो दिसून येतो, याचा अर्थ असा की, अशोककालीन ब्राह्मीचा लेखनासाठी भारतभर वापर होत असे. अशोककालीन ब्राह्मी लिपीमध्ये पुढे बदल होत गेले. अशोककालीन अक्षरांच्यामध्ये जे उभे दंड होते, त्यांची उंची नंतर कमी झाली. अक्षरांच्या वळणात फरक झाला. हा फरक देशविशेषाप्रमाणे भिन्न भिन्न स्वरूपाचा होता. उदा. १. पूर्व भाग- मगध, कौशांबी, बोधगया, हाथीगुंफा, अयोध्या २. उत्तर भाग - तक्षशिला, मथुरा, माळवा ३. पश्चिम भाग - पश्चिम घाट ४. दक्षिण भाग- दक्षिण भारतातील पूर्व भाग, आंध्रप्रदेशातील कृष्णा जिल्ह्यातील स्तूप इत्यादी.

सातवाहनकालीन नाशिक लेखातील ब्राह्मी लिपी, इ.स. दुसरे शतक

स्रोत- marathivishwakosh.org

पुढे काळाच्या ओघात परकीय स्वान्या आणि नव्या सांस्कृतिक संबंधांमुळे ब्राह्मीची लेखनशैली देशकालविशेषाप्रमाणे बदलत गेली. तिच्यातील अशोककालीन प्रमाणबद्धता नष्ट झाली. अक्षरांच्या डोक्यावर बारीक आडवी खूण आली. पुढे पुढे या खुणेचे रूपांतर अक्षराच्या डोक्यावरील पोकळ चौकोनात झाले. गुप्त काळात (इ. स. सुमारे ३०० ते ५५०) जी ब्राह्मी लिपी प्रचलित होती,

त्या लिपीला 'गुप्तलिपी' असेही म्हणतात. गुप्तांच्या समकालीन राजवंशातील राजांची दानपत्रे याच लिपीमध्ये लिहिलेली आहेत. गुप्त काळातील काही अक्षरांमध्ये नागरी अक्षरांचे पूर्वरूप पाहावयास मिळते. इसवी सनाच्या सहाव्या शतकामध्ये उत्तर भारत गुप्तलिपीमध्ये अक्षरांच्या डोक्यावर लहानसा त्रिकोण असल्यामुळे या लिपीला 'कुटिल लिपी' असे नाव पडले. यात अक्षरामधील उभा दंड डावीकडे झुकलेला असून स्वरमात्रा वाकडी आणि लांब आहे. आठव्या शतकामध्ये ब्राह्मी लिपीचे १. उत्तर हिंदुस्थानातील लिपी २. गुजरात, राजस्थान आणि मध्य भारतातील लिपी ३. दक्षिणेकडील लिपी आणि ४. अतिदक्षिणेकडील लिपी असे भेद दिसून येतात. भारताच्या निरनिराळ्या भागांत जसजशी स्वतंत्र राज्ये उदयाला आली, तसतसे त्या भागात स्थानिक लिपीचे वर्चस्व वाढले आणि त्यामधून सध्याच्या प्रादेशिक लिप्यांचा उदय झाला.

खरोष्ठी लिपी

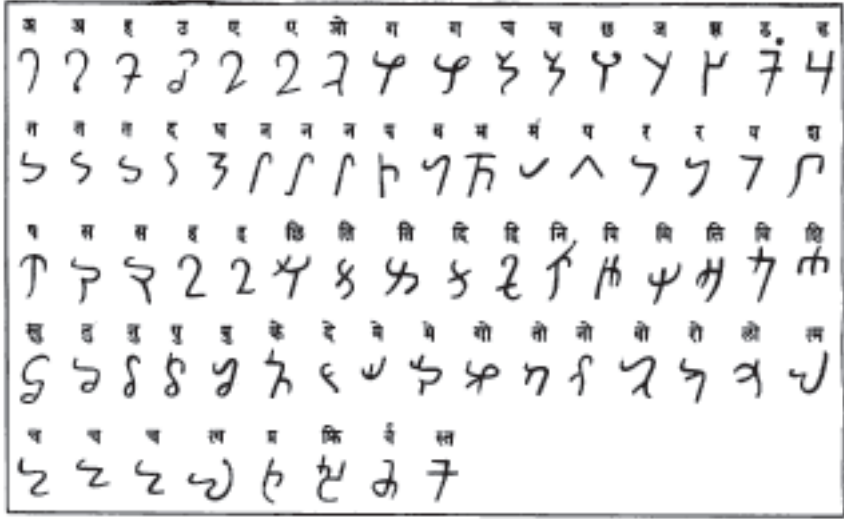
उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाणारी लिपी म्हणजे खरोष्ठी. ही लिपी नॉर्थ सेमेटिक लिपीपासून निर्माण झालेल्या अरमईक लिपीपासून उत्पन्न झाली आहे. खरोष्ठी हे नाव सातव्या शतकातील फॅ-वॅन-शु-लिवा या चिनी कोशात आणि इ. स. पूर्व तिसऱ्या शतकातील 'ललित विस्तर' या बौद्ध ग्रंथात आले आहे. पश्चिम पाकिस्तानमधील मान्सैरा आणि शहबाजगढी येथे अशोकाचे खरोष्ठीमधील लेख सापडले असून हे लेख सर्वांत जुने आहेत (इ. स. पूर्व तिसरे शतक). सास्तान, कंदाहार, अफगाणिस्तान, स्वात, लडाख, चिनी तुर्कस्थान, तक्षशिला, अँरिओना, सिंधूचा पश्चिम भाग येथेही खरोष्ठीतील लेख सापडले आहेत. कंदाहारजवळ खरोष्ठी आणि अरमईक अशा दोन लिप्यांतील अशोकाचा लेख सापडला आहे.

शहबाजगढी येथील खरोष्ठी लिपीतील अशोकाचा शिलालेख

स्रोत- livius.org

कुशाणांच्या राजवटीत खरोष्ठीतील लेख मथुरेमध्ये सापडले आहेत. खरोष्ठी लिपी क्षत्रपांच्या नाण्यांवर आढळून येते. हिंदुकुश पर्वताच्या उत्तरेला मात्र या लिपीचा प्रसार झालेला नाही. हुणांच्या स्वाऱ्यांनंतर खरोष्ठीचा भारतात मागमूसही उरला नाही. तिच्या या मर्यादित क्षेत्रामुळे संशोधकांनी तिला वेगवेगळी नावे दिली आहेत. सी लासेन (१८००-१८७६) याने 'काबुली लिपी', विल्सन याने 'ऑरिअनियन लिपी' आणि कनिंगहॅम यांनी 'गांधार लिपी' अशा नावांनी संबोधले आहे. खरोष्ठी लिपीतील लेख प्राकृत भाषेत असल्यामुळे 'बॅक्ट्रा-पाली' किंवा 'ऑरिअनो पाली' ही नावेसुद्धा तिला मिळाली आहेत. बॅक्ट्रियन-ग्रीक राजांच्या नाण्यांवर ही लिपी आढळून आल्याने तिला 'बॅक्ट्रियन लिपी', 'इंडो-बॅक्ट्रियन लिपी' अशीही नावे मिळाली आहेत. फ्रेंच प्रवासी द्यूय द रॅन्स (१८४६-१८९४), सर आवरेल स्टाइन (१८६२-१९४३) आणि स्टेन कॉनॉव्ह (१८६७-१९४८) यांना खरोष्ठीतील लेख सापडले. स्टेन कॉनॉव्ह यांनी खरोष्ठीतील लेख 'कॉर्पस इन्स्क्रिप्शनम् इंडिकॅरमम (खंड दुसरा, भाग पहिला, १९२९) या ग्रंथात प्रसिद्ध केले.

तक्षशिला येथे सापडलेल्या एका रौप्यपत्रातील खरोष्ठी लिपी - इसवी सन दुसरे शतक

स्रोत- marathivishwakosh.org

ब्राह्मीप्रमाणेच खरोष्ठीचे लेख प्रस्तर, धातूचे पत्रे, नाणी, उंटाचे कातडे, भूर्जपत्र यांवर सापडतात. खोतान येथे दुसऱ्या शतकातील खरोष्ठी लिपीतील भूर्जपत्रावरील हस्तलिखित सापडले आहे. चिनी तुर्कस्तानात कातड्यावर आणि लाकडवर लिहिलेले लेख सापडले आहेत. खरोष्ठीच्या दोन लेखनपद्धती आढळतात. १. कोरणे २. लेखणीने उंटाच्या कातड्यांवर अक्षरभूर्जपत्रावर लिहिणे. खरोष्ठीमध्ये एक प्रकारचा साचेबंदपणा आढळतो. एकच ठरीव साच्याची अक्षरवटिका खरोष्ठीमध्ये असली तरी कोणत्याही भाषेतील उच्चारवैचित्र्य अक्षरांकित करण्याचे सामर्थ्य त्या लिपीमध्ये आहे. या लिपीतील उच्चारचिन्हामुळे कोणत्याही शब्दातील ध्वनींची अभिव्यक्ती करण्याचे वैशिष्ट्य तिच्यामध्ये आहे.

धातूच्या विविधतेनुसार अक्षरवटिकेत थोडाफार फरक जाणवतो. एकदा एका धातूवर लिहिण्याची पद्धत पडून गेली तर तीच पद्धत कसोशीने पाळली जाई. खरोष्ठीमध्ये नवीन पद्धती अमलात आल्या नाहीत. ब्युलर यांच्या मते, खरोष्ठी लिपी ब्राह्मी लिपीपेक्षाही लोकप्रिय होती. इ. स. १८३३ मध्ये जनरल व्हेंटुरा यांनी माणिक्याल स्तुपाचे उत्खनन केले, त्यात खरोष्ठी आणि ग्रीक या दोन्ही लिप्यांमध्ये नावे असलेली इंडो-ग्रीक राजांची नावे सापडली. नॉरिस, कर्नल मॅसन, कनिंगहॅम व जेम्स प्रिन्सेप यांनी त्या लिपीचे वाचन केले आणि अशा तऱ्हेने खरोष्ठी लिपी वाचण्याची गुरुकिल्ली सापडली.

प्राचीन भारतातील लेखनकला

प्राचीन काळात भारतीयांना लेखनकला अवगत होती किंवा नाही, हा एक मोठा विवाद्य विषय आहे. या संदर्भात भारतीय आणि पाश्चिमात्य संशोधकांची मते, भिन्न भिन्न आहेत. भारतीय संशोधकांच्या मते, भारतीयांना प्राचीन काळापासून लेखनकला अवगत होती आणि त्यांच्या ब्राह्मी लिपीमध्ये प्रत्येक अक्षर वा चिन्ह एकाच ध्वनी वा उच्चारणाचे सूचक आहे आणि ही जगभरातील लिप्यांमध्ये सर्वांत सोपी आणि निर्दोष आहे; परंतु युरोपियन विद्वानांच्या मते, भारतीय लोकांना पूर्वी लिहिण्याची कला माहीत नव्हती. त्यांच्या वेदादी ग्रंथांचे वाचन, पाठांतर हे कथन-श्रवणाद्वारे होत होते आणि पुढे परदेशी लोकांकडून ते लेखनकला शिकले. वरील दोन्ही मतांचा आपण पुराव्यानिशी आढावा घेऊ या.

लेखनकलेचे प्राचीन पुरावे

‘ब्राह्मी’ लिपीचा उद्गाता ‘ब्रह्मा’ होता, अशी एक समजूत आहे. जैनांच्या ‘समवायांग सूत्र’ (इ. स. पूर्व ३००) आणि ‘पण्णावणासूत्र’ (इ. स. पूर्व १६८) या ग्रंथांमध्ये अठरा लिप्यांची नावे आढळतात. ‘ललितविस्तर’ या बौद्ध ग्रंथामध्ये चौसष्ट लिप्यांची नावे दिली आहेत. ‘ललितविस्तर’ या ग्रंथाचा लेखनकाल ज्ञात नाही, परंतु त्याचे चिनी भाषेत भाषांतर इ. स. ३०८ साली झाले होते. इ. स. ६६८ मध्ये ‘फॅ-वॅन-शु-लिन’ या बौद्ध विश्वकोशाची चीनमध्ये निर्मिती झाली. त्यामध्ये ‘ललितविस्तर’चा संदर्भ दिला आहे. जैन ग्रंथामध्ये ग्रीक लोकांच्या लिपीचे ‘यवणालिया’ असे नाव येते. जैनांच्या नष्ट झालेल्या ‘दृष्टीवाद’ या ग्रंथाच्या उपलब्ध भागामध्ये ब्राह्मी लिपीमध्ये शेचाळीस अक्षरे असल्याचा उल्लेख आहे. भारतात इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकामध्ये दोन प्रकारच्या लिप्या वापरात होत्या. एक डावीकडून उजवीकडे लिहायची, तिचे नाव ब्राह्मी. दुसरी, उजवीकडून डावीकडे लिहायची, तिचे नाव खरोष्ठी. ‘ब्राह्मी’ हा शब्द जैनांच्या ‘भगवती सूत्र’ या ग्रंथामध्ये सापडतो. ‘पण्णावणासूत्रा’मध्ये अठरा लिप्यांचा उल्लेख आहे. त्यात ब्राह्मी, अयस्त, माहेश्वरी, तेवणया (वेणिया) आणि जवनाला (ग्रीक) यांचा उल्लेख आहे. ‘ललितविस्तर’मध्ये ब्राह्मी, खरोष्ठी, द्रवीड, कनरा, चीनहूण, देव, यक्ष, किन्नर, असूर, अपरगौड, पूर्वविदेह अशा चौसष्ट लिप्यांचा उल्लेख आहे.

पाश्चिमात्य विद्वानांचे मत असे होते की, भारतीयांना लेखनकला माहीत नव्हती. पिढ्यान्पिढ्या पाठांतरातूनच त्यांचे धर्मग्रंथ टिकून राहिले. याबाबत मॅक्समुलरचे मत पुढीलप्रमाणे होते, “ऋषींच्या संकलनात आणि तद्विषयक साहित्यात कागद, ढलप्या किंवा चांबडी यांसारख्या लेखनवस्तूंचा उल्लेखही नाही. ब्राह्मणग्रंथांच्या रचनेच्या काळात तरी लेखनकलेचे अस्तित्वच नव्हते. पाणिनीच्या परिभाषेमध्ये एकही शब्द असा नाही की, जो भारतात पूर्वीपासूनच्या लेखनकलेचे सूचन करेल.” पाश्चिमात्य

पंडितांनी असा तर्क केला आहे की, हिंदू वेदाध्ययनात पाठांतरावर अवलंबून होते. याचा अर्थ 'त्यांना लेखनकला माहीतच नव्हती. हिंदू लेखनाची कला ग्रीकांपासून शिकले' वगैरे. पाश्चिमात्यांच्या मतांचा प्रतिवाद करणारे वैदिक, बौद्ध वाङ्मयातील लेखनकलेचे पुरावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

वेदकालीन लेखन

वैदिक वाङ्मयामध्ये 'लेखन' या शब्दाचा कुठेही उल्लेख नसल्याने सर्व वाङ्मय लिपीच्या शोधापूर्वीच ऋचाबद्ध झाले असावे, असा काही संशोधकांचा कयास आहे. त्याच्या सत्यतेबाबत संशोधकांमध्ये मतभेद आहेत.

गौरीशंकर ओझा यांनी 'भारतीय प्राचीन लिपीमाला' (१९१८) या ग्रंथामध्ये वैदिक वाङ्मयातील छंदशास्त्राचे आणि व्याकरणविषयक पुरावे सादर करून दोन्ही शास्त्रांतील प्रगती लेखनविद्येशिवाय शक्य नसल्याचे सांगितले आहे. ऋग्वेदात गायत्री, उष्णीह, अनुष्टुभ, बृहती, विराज, त्रिष्टुभ आणि जगती या छंदांची नावे आहेत. वाजसनेयी संहितेमध्ये पंक्ति या एका छंदाचे नाव असून छंदांचे भेदही सांगितले आहेत. अथर्ववेद, शतपथ ब्राह्मण, तैत्तिरीय संहिता, मैत्रायणी संहिता, काठक संहिता यांमध्ये छंद आणि त्यांच्या पादांच्या वर्णसंख्या दिल्या आहेत. वरीलप्रमाणे वैदिक वाङ्मयामधील लेखनकलेचे अनेक पुरावे देऊन गौरीशंकर ओझा लिहितात, "उपनिषद, आरण्यक, ब्राह्मण और तैत्तिरीय संहिता के समय तक व्याकरण होने का पता चलता है। यदि उस समय लिखने का प्रचार न होता तो व्याकरण और उसके पारिभाषिक शब्दों की चर्चा भी न होती, क्योंकि जो जातियाँ लिखना नहीं जानती, वे छंदोबद्ध गीत और भजन अवश्य गाती हैं, कथाएँ कहती हैं, परंतु उनको स्वर, व्यंजन, घोष, संधी, एकवचन, बहुवचन, लिंग आदि व्याकरण के पारिभाषिक शब्दों का ज्ञान सर्वथा नहीं होता।... व्याकरण की रचना लेखनकला की उन्नत में ही होती है और उसके लिए भाषा का सारा साहित्य टटोलना पडता है और उसके प्रथम रचयिता को उसके पारिभाषिक शब्द गढने पढते हैं।" (ओझा, १९९३ : १०).

वैदिक वाङ्मयामध्ये अंकांचेही उल्लेख सापडतात. छांदोग्य-उपनिषदात 'अक्षर' शब्दाचा उल्लेख असून 'ई', उ, ए, हे स्वर ईकार, उकार आणि एकार शब्दांनी सूचित केले आहेत. ऐतरेय ब्राह्मणांमध्ये ॐ हे अक्षर आकार, उकार आणि मकार यांच्या संयोगाने झाल्याचे म्हटले आहे. 'आरण्यका'मध्ये स्पर्शवर्ण, घोष, अघोष, मूर्धन्य, दन्त्य आणि संधी यांचे विवेचन येते. 'शतपथ ब्राह्मण' ग्रंथात एकवचन, बहुवचन यांची आणि तिन्ही लिंगांची चर्चा आहे. स्वर, व्यंजन, घोष, संधी, एकवचन, बहुवचन, लिंग आणि व्याकरणाच्या पारिभाषिक शब्दांचे ज्ञान लेखनविद्येशिवाय शक्य नाही.

'शतपथ ब्राह्मणाफ्त ऋषी वामदेवाने ऋग्वेदाची ऋचा पाहून संपादन केली असा उल्लेख आहे. 'ऐतरीय'मध्ये म्हटले आहे की, ऋषीने 'पाहून ऋचा वाचली', यावरून रचना लेखनबद्ध झाल्याचा पुरावा मिळतो. वैदिक वाङ्मयातील संख्याज्ञान, छंदशास्त्राचे ज्ञान तसेच अंतर्गत पुरावे यावरून प्राचीन काळी लेखनकला अस्तित्वात असावी, असे वाटते.

बौद्धकालीन लेखन

'विनयपिटका'मध्ये लेखनकलेचे पुष्कळ पुरावे आहेत. यामध्ये लेखनकलेची प्रशंसा केली असून बौद्ध भिक्षूंना लेखनविद्या शिकण्याची आज्ञा केली आहे. लेख आणि लेखक हे शब्द 'भिखुपाचित्य'

आणि 'भिक्षुणिपाचित्य' या ग्रंथात आले आहेत. जातकांमधून लेखनव्यवसाय गृहस्थाश्रमी लोकांचे चरितार्थाचे साधन म्हणून सांगितले आहे. याशिवाय खासगी-राजकीय आज्ञापत्रे, कर्जाऊ रकमेचा करार, धर्मनियम, कुटुंबातील प्रमुख घटना सुवर्णपत्रावर लिहिण्याचा जातककथांमधून उल्लेख आहे. 'कटाहजातक', 'महासुतसोमजातक', 'रूजातक' इत्यादी जातकांमधून लेखनकलेचे अनेक पुरावे आढळतात. पाठशाळा, पत्रक, राजाज्ञा, करारपत्र, फलकलेखन, गणनारूप इत्यादी विषयांचे उल्लेख जातकांमध्ये आले आहेत. बुद्धाने लिपीशाळेमध्ये शिक्षण घेतले. तिथे लेखन शिकवले जाई, असा 'ललितविस्तर'मध्ये उल्लेख आहे. बुद्धाची आज्ञा आणि करुसमाजाची कर्तव्ये सुवर्णपत्रावर कोरल्याचा 'कुरुथम्म जातका'मध्ये उल्लेख आहे. 'रूरूजातका'मध्ये वचनचिठ्ठीचा उल्लेख आहे. ब्यूहलरने जातकातील प्रत्यक्ष ग्रंथाचा (पोथ्यक) उल्लेख दाखवून दिला आहे. 'हाथीगुम्फाफ शिलालेखात पाढे आणि हिशोब यांच्या लेखनाचा उल्लेख आहे. महावग्ग जातकात लेख, गणन, रूप (हिशोब) शिकवीत आणि त्याचा व्यवसाय असे, असा उल्लेख आहे. सामान्य जनांना लेखनिकाचे काम करून द्रव्यार्जन करता येई. 'विनयपिटक' आणि 'निकाय' यांमध्ये 'अक्खरिका' नावाच्या खेळाचे वर्णन आहे. त्यात एकाने हवेत बोटाने अक्षर काढावयाचे व दुसऱ्याने ते ओळखावयाचे असे खेळाचे स्वरूप होते. सिलोनमधील 'त्रिपिटका'मध्ये (इ. स. पूर्व ५०० ते ४००) 'छिन्दति', 'लिखति', 'लेख', 'लेखक', 'अक्षर', 'पर्ण', 'फलक', 'सुवर्णपत्र' इत्यादी लेखनविषयक शब्दांचे उल्लेख आले आहेत.

इतर साहित्यातील लेखनकला

पाणिनीच्या (इ. स. पूर्व सुमारे पाचवे वा चौथे शतक) 'अष्टाध्यायी'मध्ये अनेक ठिकाणी 'ग्रंथ' शब्द आला आहे. या ग्रंथ शब्दाचा 'रचना' असा पाश्चिमात्य पंडितांनी अर्थ विशद केला आहे, परंतु महाभारतातील ग्रंथ शब्दाचा प्रयोग ताडपत्रे किंवा भूर्जपत्रे एकत्रित करून तयार केलेले पुस्तक या अर्थी केला आहे. गोलडष्ट्युकर यांच्या मते, पाणिनीने लेखन केले एवढेच नव्हे तर त्याच्या व्याकरण नियमाच्या रचनेत लेखन हे प्रधान आहे. गौरीशंकर ओझा यांच्या मते, यास्क आणि पाणिनी यांच्यापूर्वी व्याकरण आणि निरुक्ताचे ग्रंथ उपलब्ध होते. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रा'मध्ये (इ. स. पूर्व चौथे शतक) मुलाचे चौलकर्म झाल्यावर त्यास अक्षरे व पाढे शिकवावेत, असे नमूद केले आहे. वात्सायनाच्या (इ. स. तिसरे वा चौथे शतक) 'कामसूत्रा'मध्ये ((इ.स. दुसरे वा तिसरे शतक) 'पुस्तकवाचन' ही चौसष्ट कलांमधील एक कला मानली आहे. स्मृतिग्रंथांमध्येही लेखनाचे संदर्भ आले आहेत.

पाश्चिमात्यांचे पुरावे

अलेक्झांडरचा एक सेनापती निआर्कस याने भारतीय लोक कापडावर लिहीत असल्याचे नमूद केले आहे तर कर्टिअसने भूर्जपत्राचा लेखनसामग्री म्हणून उल्लेख केला आहे. मेगास्थेनिसच्या 'इंडिका' (इसपू. ३५०- इसपू. २९०) ग्रंथामध्येही लेखनकलेचे संदर्भ आढळतात. चिनी प्रवासी युआन च्वांगने (इसवी सन सातवे शतक) भारतीय मुले बाराखडीचा अभ्यास करतात व त्यांच्या लिपीमध्ये सत्तेचाळीस अक्षरे आहेत, असे लिहिले आहे.

वरील सर्व पुराव्यांवरून भारतीयाना इसवी सनापूर्वी पाचव्या शतकात लेखनविद्या अवगत होती, हे स्पष्टपणे दिसून येते. आजमितीस अशोकाचे ब्राह्मी लिपीतील प्रस्तरलेख हेच भारतातील लेखनाचे सर्वांत प्राचीन पुरावे आहेत.

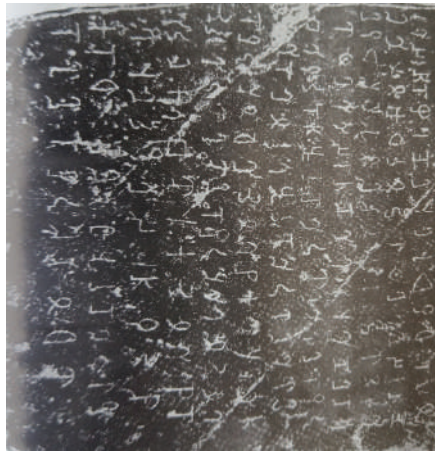
प्राचीन लेखनसाहित्य

ज्यावर, वा ज्याच्या साहाय्याने लेखन केले जाते, अथवा कोरले जाऊ शकते, असे साहित्य वा सामग्री म्हणजे लेखनसाहित्य. लेखन हे केवळ विचारप्रकटनाचे साधन नसून भाषाप्रसाराचे माध्यम मानले जाते. लेखनासाठी प्राचीन काळापासून निरनिराळी माध्यमे वारपलेली आढळतात. प्रारंभी लेखन भूर्जपत्र, कातडी, शंख, मातीच्या विटा, कापड, प्रस्तर, लोखंड, कथिल, कासे, रूपे, सुवर्णपत्र, पितळ इत्यादींवर केले जाई. पुढे लेखणी, शाई यांच्या साहाय्याने कागदावर लेखन केले जाऊ लागले व मुद्रणकलेचा शोध लागून त्याचा प्रसार झाला. अशा लेखनावरून तत्कालीन साहित्याचा व विकासाचा आढावा घेता येतो.

प्रस्तर

प्रस्तर म्हणजे दगड किंवा पाषाण. लिखाण चिरकाल टिकण्यासाठी प्रस्तरावर कोरण्यात येत असे. प्रस्तरावरील लेखनाच्या चिरकालीनत्वावरूनच 'काळ्या दगडावरील रेष' हा शब्द रूढ झाला आहे. प्राचीन भारतातील अत्यंत लोकप्रिय लेखनसाहित्यामध्ये प्रस्तराचा समावेश होतो. धातू झिजतात, गंजतात; परंतु प्रस्तर गंजत नाहीत. मात्र त्यांची धूप होते. धातूच्या मानाने त्यांची झीज अत्यल्प असते. शिलालेखाचे दोन प्रकार आहेत - एक खोदलेल्या अक्षरांचे आणि दोन उठावाच्या अक्षरांचे. अरबी, फार्सी लेख उठावाच्या अक्षरांनी लिहिलेले असतात. दगडी भांडी, मूर्तीची आसनपट्टी, विहिरीची अगर मंदिराची कोनशिला यांवर लेख आढळून येतात.

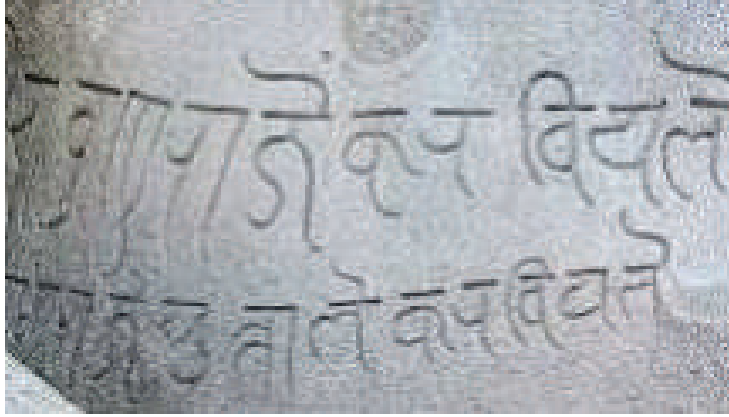
दगडावर लेख लिहिण्यापूर्वी तो गुळगुळीत करित. त्यावर काळ्या शाईने अक्षर खडूने मजकूर लिहीत. प्रस्तरांवर लिखाण करण्याची जबाबदारी एखादा उच्चस्तरीय राज्याधिकारी किंवा जबाबदार विद्वान किंवा प्रतिभावंत व्यक्ती यांच्याकडे असे. ते प्रस्तर स्तरावर शाईने किंवा खडूने थोड्या ओळी लिपीत लिहून काढीत असत आणि छिन्नीच्या साहाय्याने कारागीर कोरीत असत. रेषा सरळ याव्यात म्हणून रुळाचा उपयोग करून व खडूने किंवा अणकुचीदार हत्याराने किंवा शाईमध्ये किंवा रंगामध्ये दोरी बुडवून रेषा काढीत. सर्वसाधारणपणे प्रथम प्रस्तरावर अभिलेख करून योग्य ठिकाणी तो बसवीत असत. अशा प्रस्तरांना चारी बाजूंनी कडा उंच ठेवलेल्या असत किंवा चहू बाजूंनी रेषा मारलेल्या असत.

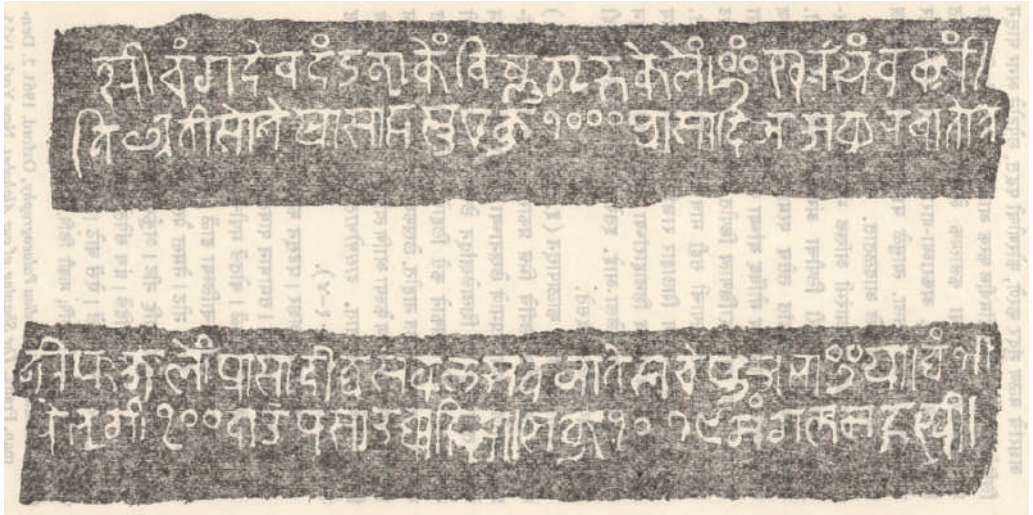
सम्राट अशोकाचा गिरनार प्रस्तर लेख

स्रोत-गोखले शोभना, पुराभिलेखविद्या

एक आलेख कोरण्यासाठी एकच प्रस्तर वापरीत असत, परंतु कधीकधी विशेषतः प्रदीर्घ प्रशस्ती किंवा ग्रंथ कोरणे असेल तर एकापेक्षा अधिक प्रस्तरांचा उपयोग करण्यात येई. एका अक्षरापासून चोवीस पद्यापर्यंतचे मोठे शिलालेख भारतात आहेत. राजस्थानमधील कुंभलगडची राणाकुंभाची प्रशस्ती पाच दगडावर लिहिलेली आहे. मेवाडच्या राजसिंहाची प्रशस्ती चोवीस पद्यांची असून ती एका तलावाच्या काठावर पक्की बसविली आहे. परमार राजाचे प्राकृत भाषेतील 'कूर्मशतक' काव्य आणि मदनाची 'पारिजातमंजरी' प्रस्तरावर लिहिलेली आहेत. बाराव्या शतकातील 'उन्नतशिखर पुराण' हा जैन ग्रंथ राजस्थानातील भिलवाडा जिल्ह्यातील बिजोलिया येथील प्रस्तराच्या सपाट पृष्ठभागावर कोरलेला आहे. प्रस्तरलेख दगडी भांडी, विहिरी कठडा, मंदिराची कोनशिला वगैरेवर आढळून येतात. महाराष्ट्रातील सर्वांत प्राचीन प्रस्तर लेख सोपोरे येथील सम्राट अशोकाचा आहे.

श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेख

पळसदेव (ता. दौंड, जि. पुणे) येथील मंदिराच्या खांबावरील शिलालेख, इसवी सन ११५७ .

स्रोत- marathivishwakosh.org

कोरीव लेख असलेले शिलास्तंभ भारताच्या विविध प्रदेशांतून उपलब्ध झाले असून त्यामध्ये सम्राट अशोकाचे प्राचीनतम स्तंभ (इ. स. पूर्व २७२-२३२) असून त्यांना 'स्तंभ' किंवा 'शिलास्तंभ' असे नाव त्यावरील लेखात दिले आहे. आशयावरून प्रस्तर लेखांचे ध्वजस्तंभ, जयस्तंभ, छायास्तंभ, कीर्तिस्तंभ, वीरगळ इत्यादी प्रकार पडतात. ध्वजस्तंभ हा देवळासमोर उभारलेला असे व काही ठिकाणी त्यावर लेखही कोरलेले आहेत. विजय पावलेल्या राजांची प्रशस्ती 'जयस्तंभा' वर आणि पुण्यकृत्ये करून ख्यातकीर्त झालेल्या मनुष्याची प्रशंसा 'कीर्तिस्तंभा' वर केलेली असे.

भारताच्या दक्षिण प्रदेशात आणि पश्चिम प्रदेशात वीरगळ आढळतात. वीरगळ म्हणजे शत्रूविरुद्ध लढताना पतन पावलेल्या वीराचे शौर्य कथन करणारा चित्रलेख. अशा तऱ्हेचे वीरगळ कर्नाटकात पुष्कळ आहेत. महाराष्ट्रातही वीरगळ पुष्कळ आढळतात, मात्र त्यावर लेख नाहीत.

त्रिपुरांतकम् येथील लिखित वीरगळ

स्रोत- सरकार दिनेशचंद्र, भारतीय लेखविद्या

ताडपत्र

भारतामध्ये वाङ्मयीन रचना, धर्मग्रंथ आणि दस्तऐवज लिहिण्यासाठी प्रामुख्याने ताडपत्रांचा वापर होत असे. प्राचीन काळी भारतीय भाषांमध्ये वाङ्मयीन कृतींची हस्तलिखिते आणि पत्रे लिहिण्यासाठी ताडपत्रांचा वापर करित असत. या ताडपत्रांच्या मध्यावर असलेल्या जोडापासून ती प्रथम वेगळी

करून दोन्ही बाजूंचे शेंडे कापून ताडपत्रे पाहिजे तेवढ्या आकाराची करीत असत. महत्वाच्या ग्रंथांची हस्तलिखिते तयार करण्यासाठी ताडपत्रावर प्रामुख्याने पुढीलप्रमाणे प्रक्रिया केली जात असे- ताडपत्रे प्रथम वाळवून नंतर बराच काळ भिजवीत किंवा उकळीत असत. नंतर ती ताडपत्रे पुन्हा वाळवीत असत. वाळल्यानंतर ताडपत्राच्या दोन्ही बाजू शंखाने, कवडीने किंवा गुळगुळीत दगडाने घोटीत असत. काश्मीर आणि पंजाबचा काही भाग सोडला तर उर्वरित हिंदुस्थानात ताडपत्राचा उपयोग करण्यात येत असे.

दक्षिण भारतात लेखनासाठी ताडपत्राचा वापर अधिक प्रमाणावर केला जात होता. तेथील समुद्रकिनऱ्यावर तालवृक्ष विपुल प्रमाणावर असल्याने ताडपत्र हेच त्यांच्या लेखनाचे साधन होते. दक्षिण भारतात ताडपत्रावर लोखंडी अणकुचीदार सुईने कोरून त्या लेखावर शाई लावून अक्षरे काळी करण्यात येत असत. उत्तर हिंदुस्थानमध्ये सामान्यतः लेखणीने आणि शाईने ताडपत्रावर लिहिण्याची पद्धत होती.

ग्रंथाची पाने एकसारख्या आकारांची होतील, अशा रीतीने कापली जात असत. त्यावर वरच्या व खालच्या बाजूने लाकडी फळ बसवीत असत आणि ग्रंथांची पाने क्रमवार लावीत असत. हस्तलिखिताच्या पृष्ठाच्या मध्यभागी गोल छिद्र पाडीत असत. या छिद्रामधून दोरी ओवण्यात येई. दोरीचा उपयोग ग्रंथांची पाने न विसकटता योग्य जागी राहण्यासाठी होत असे. ज्या वेळी हस्तलिखितांच्या पानांची लांबी बरीच जास्त असे, त्या वेळी एका छिद्राऐवजी दोन छिद्रे पाडीत असत. त्याच आकाराच्या दोन लाकडी पट्ट्या करून त्यामध्ये पोथी ठेवीत असत. ताडपत्राचा आकार एक ते तीन फूट लांब आणि एक ते चार इंच रूंद असे. त्यावर लांबीच्या बाजूने ओळी लिहिलेल्या असत. ताडपत्रे एकत्र करून त्यांची पोथी तयार होई. पोथीमध्ये शेकडो ताडपत्रे असत. काळाच्या ओघात लेखनसाहित्य म्हणून कागद उपलब्ध होऊ लागला तसतसा ताडपत्राचा वापर बंद होत गेला.

बौद्ध जातकांमधून 'पण्ण', 'पत्र', 'पत्त' म्हणजे पानांचा लोकप्रिय लेखनसाहित्य म्हणून उल्लेख आला आहे. इ. स. सातव्या शतकातील चिनी प्रवासी य्वॉन च्वांग याने ताडपत्रांचा लेखनसाहित्य म्हणून हिंदुस्थानात उपयोग होत असल्याचे नमूद केले आहे. गौतम बुद्धाच्या मृत्यूनंतर लगेच भरलेल्या संगितीमधील विधिनियम ताडपत्रावर लिहिले होते. जपानमध्ये सहाव्या शतकातील ताडपत्रावर लिहिलेली ग्रंथाची पोथी आहे. बौद्ध परंपरेनुसार बौद्ध धम्मग्रंथ बुद्धाच्या निर्वाणानंतर लगेच ताडपत्रांवर लिहिण्यात आले.

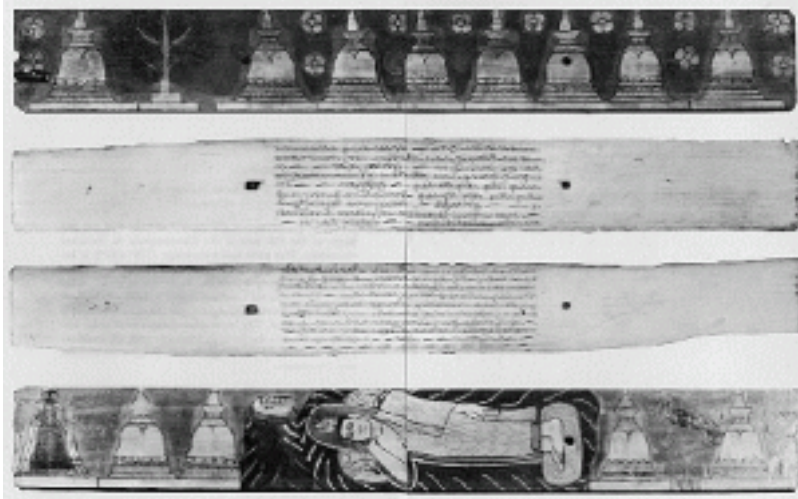
ताडपत्र

स्रोत- wikipedia.org

ताडपत्रावरील काही प्राचीन हस्तलिखिते भारताबाहेर सापडली आहेत. इसवी सनाच्या सुरुवातीच्या शतकातील ताडपत्रावर उतरवून घेतलेली काही हस्तलिखिते मध्य आशियात मिळाली आहेत. ताडपत्रावरील एक जुन्यात जुने पुस्तक सिंक्रियांगमध्ये सापडले असून ते इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकातील आहे. काशगर येथे चौथ्या शतकातील ताडपत्राच्या पोथीचे तुकडे सापडले आहेत. नेपाळच्या ताडपत्रांच्या पोथी संग्रहालयामध्ये सातव्या शतकातील 'स्कंदपुराण' आणि 'लंकावतार' या पोथ्या आहेत. अल्बेरूनीने भारतीय लोक ताडपत्रावर लिहित असल्याचे म्हटले आहे. अकराव्या किंवा तदनंतरच्या शतकातील बहुसंख्य ताडपत्रांवरील हस्तलिखिते गुजरात, राजस्थान, नेपाळ व इतर प्रदेशात सापडली आहेत. मागच्या शतकापर्यंत बंगालमध्ये ताडपत्रांचा वापर केला जात होता.

भूर्जपत्र

भूर्जपत्र हे प्राचीन भारतातील एक महत्त्वाचे लेखन साहित्य होते. हिमालयामध्ये वाढणाऱ्या भूर्ज झाडांच्या आतील सालीपासून ही पत्रे बनवत असत. भूर्जपत्राचा शब्दशः अर्थ भूर्जवृक्षाचे पान. हिमालयामध्ये भूर्जवृक्ष विपुलतेने आढळतात. भूर्जपत्राचा विशेष वापर काश्मीरमध्ये होत असे. त्या प्रांतात ही झाडे वाढतात. भूर्जपत्र लेखनासाठी तयार करण्यापूर्वी त्यावर फाट्याने किंवा बोरूने खास तयार केलेल्या शाईने लिहित. भूर्जपत्रे दोन हात लांब आणि वीतभर रूंद असत. त्यांना तेल लावून घाशीत. भूर्जपत्राच्या आतील साली काढून त्या घासून गुळगुळीत करण्याची आणि तिला चकचकी आणण्याची कला काश्मिरी लोकांना अवगत होती. ताडपत्रावरील हस्तलिखिताप्रमाणेच भूर्जपत्रावरील लिखाणाच्या बाबतीतही दोरी जाण्यासाठी छिद्रे पाडण्यात येत असत. भूर्जपत्रावर शाईने लेख लिहितेवेळीच या कामासाठी जागा मोकळी ठेवीत असत व नंतर त्या ठिकाणी छिद्रे पाडली जात. ग्रंथ दोन लाकडी फळ्यांमध्ये ठेवून कापडाच्या बासनात बांधीत, अशा ग्रंथाला पोथी म्हणत. मोगल काळातील काश्मीरमधील भूर्जपत्रावरील काही हस्तलिखिते तत्कालीन अरबी आणि फारसी हस्तलिखिताप्रमाणे चामड्यात बांधलेली असत.

भूर्जपत्रावरील सर्वात प्राचीन ग्रंथ धम्मपद

स्रोत- marathivishwakosh.org

अकराव्या शतकामध्ये भारतात आलेला विदेशी प्रवासी अलबेरुनीने लिहिले आहे की, “मध्य आणि उत्तर भारतातील लोक तूझ वृक्षाच्या सालीचा उपयोग करतात. त्याच्याच एका प्रकारचा उपयोग धनुष्याचे आवरण म्हणून करतात, त्यास ‘भूर्ज’असे म्हणतात. एक गजभर लांब आणि वीतभर रुंदीचा किंवा थोडा कमीअधिक मापाचा तुकडा घेऊन त्यावर निरनिराळ्या प्रक्रिया करण्यात येतात आणि मग त्यावर लिहितात. ते लोक आपली पत्रे किंवा जे काही लिहायचे असेल ते तूझ वृक्षाच्या सालीवर लिहितात.”

सिकंदरच्या स्वारीबरोबर भारतात आलेल्या कर्टिस याने भारतीय लोक लिहिण्यासाठी भूर्जपत्रांचा उपयोग करित असल्याचे नोंदविले आहे. ‘भूर्ज’ला एक समानार्थी शब्द ‘लेखन’ म्हणजे लेख किंवा लिहिलेला कागद असा आहे.

संस्कृत वाङ्मयामध्ये भूर्जपत्राचे कितीतरी उल्लेख सापडतात. अमरकोशामध्ये भूर्जपत्राचा उल्लेख आहे. ग्रीक साहित्यावर लिहिणारा लेखक क्यू कर्टिस याने भूर्जपत्राचा निर्देश केला आहे. तो म्हणतो, “भूर्जवृक्षाच्या सालीवर पपायरसप्रमाणे अक्षरे काढता येतात. कालिदासाने ‘कुमारसंभव’मध्ये निर्देश केला आहे की, “हत्तीच्या कातड्याप्रमाणे असणाऱ्या भूर्जपत्रावर धातूच्या रसायनाने केलेल्या शाईने लिहितात.” मध्य आशियातील खोतान येथे दुसऱ्या शतकातील खरोष्ठी लिपीतील प्राकृत धम्मपदाची पोथी मिळाली आहे. अफगाणिस्तान आणि स्वात खोऱ्यामध्ये भूर्जपत्रांवरील ग्रंथ सापडले आहेत. ते इसवी सनाच्या दुसऱ्या ते चौथ्या शतकातील असण्याचा अंदाज आहे. ‘सम्यंत्यकाग’ हा ग्रंथ इसवी सनाच्या चौथ्या शतकातील आहे. याशिवाय चौथ्या शतकातील संयुक्तागम सूत्राची पोथी, बॉवर येथील आठव्या शतकातील भूर्जपत्रावरील पोथी उपलब्ध आहे. भूर्जपत्रावरील पोथ्या ऑक्सफर्ड, व्हिएन्ना, बर्लिन तसेच पुणे येथे भारत इतिहास संशोधन मंडळ, भांडारकर इन्स्टिट्यूट आणि डेक्कन कॉलेजमध्ये आहेत.

कातडी

पश्चिम आशिया व युरोपमध्ये प्राचीन व मध्ययुगीन काळात लेखनसाहित्य म्हणून चामड्याचा सार्वत्रिक वापर होत असे. परंतु भारतामध्ये अपवादात्मक स्वरूपात चामड्याचा लेखनासाठी वापर झाल्याचे आढळते. बौद्ध वाङ्मयामध्ये कातड्याचा लेखनसाहित्य म्हणून उल्लेख आढळतो. सुबंधूच्या (सुमारे आठवे शतक) ‘वासवदत्ता’मध्ये अजिनाचा (मृगचर्म किंवा व्याघ्रचर्म) लेखनसाहित्य म्हणून उल्लेख केलेला आहे. खरोष्ठीतील काही लेख उंटाच्या कातड्यावर लिहिलेले आढळले आहेत.

फलक

लाकडी फळ्यावर लिहिण्याची पद्धत प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. लाकडी पाटीवर अत्यंत बारीक माती पसरून त्यावर लाकडी सळईने लहान मुले अक्षरे गिरवीत असत. ही पद्धत सर्व भारतभर होती. मराठीत त्यास धुळाक्षरे म्हणत. ‘विनयपिटका’मध्ये लाकडी फळे व बांबूच्या कामट्या यांचा लेखनसाहित्य म्हणून उल्लेख आहे. जातककथांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या संबंधात लाकडी ‘फलक’चा निर्देश आहे. कात्यायनाने फळ्यावर चुन्याने लिहिलेल्या पांडु लेखाचा उल्लेख केला आहे. दण्डीने फळ्यावर लिहिलेल्या शासकीय जाहीरनाम्याचा उल्लेख केला आहे. राजस्थानातील व्यापारी आणि ज्योतिषी

आपली कच्ची टिपणी लाकडी तक्त्यावर लिहीत असत. 'ललितविस्तरा'मध्ये बुद्धाच्या चंदनाच्या पाटीचा उल्लेख आहे. मध्य आशियात खरोष्ठी लिपीत लिहिलेल्या लाकडी फळ्या सापडल्या आहेत. महाराष्ट्रातील भाजे येथील लेण्यांमध्ये लाकडी पटईवर ब्राह्मी लिपीतील लेख सापडले आहेत. लाकडी फळ्यावर लिहिण्याची पद्धत आजही भारताच्या अनेक भागांत प्रचलित आहे.

कापड

भारतामध्ये कापडावर लेखन करण्याची पद्धत प्राचीन काळापासून आढळते. इ. स. पूर्व चौथ्या शतकात अलेक्झांडरच्या बरोबर भारतात आलेल्या निआर्कसने भारतात लेखनासाठी कापडाचा वापर करित असल्याचे नोंदविले आहे. लेखनासाठीच्या कापडाला 'पट', 'पटिका' आणि 'कार्पासिक पट' अशी नावे आहेत. कापडाला तांदळाची किंवा गव्हाची खळ लावून ते कापड शंखाने किंवा कवडीने वगैरे घासून गुळगुळीत करित. नंतर काळ्या रंगाने कापड काळे करित. शंखाने गुळगुळीत करित व त्यावर खडून लिहीत. जैन मंदिराच्या प्रतिष्ठापनेच्या व उत्सवाच्या वेळी कापडावर तिन्ही लोक, जम्बुद्वीप, तेराद्वीप यांची चित्रे काढलेली असतात. राजस्थानातील भाडळी किंवा गुरडे ज्योतिषी हे कापडावर सचित्र पंचांग काढतात. म्हैसूर भागामध्ये व्यापारी वर्ग आपल्या हिशोबाच्या वहा कापडाच्या बनवून घेत असत. अशा वहांना 'कडितमम किंवा 'कडितम' असे म्हणत. हे वहीखाते खडूने किंवा पेन्सिलीने लिहीत असत. अशा पद्धतीने लिहिलेले लिखाण काळे किंवा पांढरे असे. शृंगेरीच्या मठामध्ये अशा पद्धतीने लिहिलेली वहीखाते जपून ठेवलेली आहेत. अनहिलवाडा-पाटण येथील जैन ग्रंथालयामध्ये श्रीप्रभसूरीच्या 'धर्मविधी'ची टीकेसहित असलेली एक प्रत आहे. ती प्रत अशा त्र्याणव कापडाच्या तुकड्यांवर लिहिलेली असून प्रत्येक तुकडा १३ इंच लांब व ५ इंच रुंदीचा आहे. हे हस्तलिखित इ. स. १३६१ मधील आहे. यात वापरलेले कापड गहू किंवा तांदळाची खळ लावलेले असून ते कवड्यांनी घासून गुळगुळीत केलेले आहे. जुन्यात जुने कापडावरील उपलब्ध हस्तलिखित चौदाव्या शतकातील आहे.

चिनी प्रवासी य्वॉन च्वाँगच्या चरित्रामध्ये असे नमूद आहे की, हर्ष नृपतीने काही पत्रे सुंदर पांढऱ्या कापडावर लिहून त्यावर लाल रंगाच्या लाखेने किंवा अशाच काही द्रव्याने राजमुद्रा केल्या व ते लेख चिनी प्रवाशांच्या शासकीय वाटाड्यांच्या (त्यांना महत्तर म्हणत) स्वाधीन केले. प्रवासामध्ये वाटेतील शासकीय अधिकाऱ्यांना दाखविण्यासाठी ती पत्रे दिलेली होती. नागरकोटच्या किल्ल्यामध्ये रेशमी कापडावर लिहिलेली काबूलच्या शाही घराण्याची वंशावळ असल्याचे अल बेरूनीला सांगण्यात आले होते. जैसलमेरच्या जैन ग्रंथालयामध्ये रेशमी वस्त्रावर शाईने लिहिलेली जैन सूत्रांची यादी होती.

सुवर्णपत्र

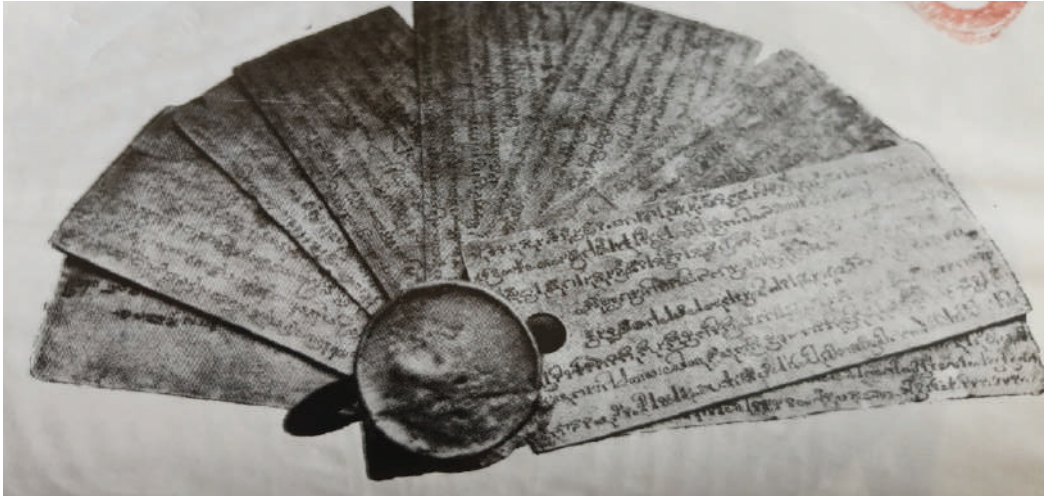
प्राचीन काळी राजकीय आज्ञापत्रे, धार्मिक नियमावली किंवा श्रीमंत सावकारांच्या माहितीचे/ कामाचे लेख सुवर्णपत्रावर कोरलेले असत. बौद्ध वाड्मयामध्ये या संदर्भातील काही उल्लेख सापडतात. श्रीमंत सावकार लोक त्यांच्या कुळातील महत्त्वाच्या घटना सुवर्णपत्रावर लिहून ठेवीत असल्यामुळे त्यावरील लेखन अत्यल्प आहे. तक्षशिलेमध्ये खरोष्ठीतील सुवर्णपट सापडला आहे. पेशावर येथे सुवर्णपत्रावर खरोष्ठी लिपीत लिहिलेले दानपत्र सापडले आहे. सुवर्णपत्रावर राजपत्रे किंवा भूदानपत्रे

कोरण्याच्या प्रथेचा उल्लेख बर्नेलने केला आहे. सोने महाग व मौल्यवान धातू असल्यामुळे त्यावरील लेखन अत्यल्प आहे.

ताम्र

प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात भारतामध्ये लेखनासाठी तांब्याचा (ताम्र) मोठ्या प्रमाणात वापर झाल्याचे आढळते. राज्यकर्त्यांनी दिलेली दानपत्रे तांब्याच्या पत्र्यावर कोरून ठेवीत, त्याला 'ताम्रपत्र' किंवा 'ताम्रशासन' किंवा 'ताम्र' म्हणत. दान घेणाराला स्वामित्वाचा पुरावा म्हणून त्याचा उपयोग होई. फाहियानने (इ. स. ४००) बौद्ध विहारांमधील ताम्रपत्रांचा उल्लेख केला आहे. सम्राट कनिष्काने ताम्रपत्रावरील लेख प्रसृत केले होते. मुख्यत्वे दानपत्रे तांब्याच्या पत्र्यांवर कोरीत. ती ज्यांना दान दिले जाई, त्यांना देण्यात येत. घेणाऱ्याला मालकी हक्काचा कायदेशीर पुरावा म्हणून ती उपयुक्त ठरत. बहुतेक ताम्रपटावरील लेखन कोरून किंवा कठीण शलाकांनी ठोकून केलेले असे. लेख मोठा असला तर एकाहून जास्त ताम्रपत्रे लागत. ते साखळीने एकत्र बांधलेले असत. ही ताम्रपत्रे हातोड्याने ठोकून किंवा ओतून पाहिजे त्या आकाराची तयार करीत. त्यावर शाईने आकार काढून तांबटाकडून कोरून किंवा ठोकून लेखन केले जात असे.

उत्तर भारतातील शासकीय लेख तांब्याच्या पत्र्याच्या एका किंवा दोन्ही बाजूस कोरलेले असत. दक्षिण भारतातील शासकीय लेख एकाहून अधिक पत्र्यावर कोरून समासाच्या जागेतील छिद्रात कडीने एकत्रित बांधून ठेवीत असत. ताम्रपत्र लेखनाच्या व जतन करण्याच्या पद्धती देशकालपरत्वे भिन्न भिन्न आढळतात. ताम्रपत्रांचे आकार, जाडी वगैरेही वेगवेगळी आहे. तक्षशिलेत सापडलेला एक ताम्रपट घडी घालून दुमडलेला होता व त्याचे वजन फक्त साडेतीन औंस होते. ताम्रपटाचा आकार त्या त्या प्रदेशातील रुढी, मजकुराचे प्रमाण, अक्षरांचा आकार वगैरेवरून ठरत असे. विजयनगरच्या राजांचे ताम्रपट लंबवर्तुळाकार शिळेच्या आकाराचे आहेत.

ताम्रपट

स्रोत-सरकार दिनेशचंद्र, भारतीय लेखविद्या

ग्रंथदेखील तांब्याच्या पत्र्यांवर कोरून ठेवण्याची पद्धत होती. सम्राट कनिष्काने बौद्धधर्मीय ग्रंथ तांब्याच्या पत्र्यांवर लिहवून घेतल्याचे चिनी प्रवासी ख्वॉन च्वाँगने नमूद केले आहे. 'तिरुपती' येथे तेलुगु भाषेत तांब्याच्या पत्र्यावर कोरलेले 'ताल्लपाकंवरी' नावाचे ग्रंथ दृष्टोत्पत्तीस पडतात. तांब्याच्या पुतळ्यांच्या आसनपट्टीवरील लेख विपुल प्रमाणात आढळतात. छोटे छोटे बौद्ध लेख तांब्याच्या पत्र्यांवर किंवा मुद्रांवर कोरलेले उपलब्ध आहेत.

ताम्रपटावरील कोरीव लेखनाचा नमुना : सामंत नागदेव याचा संस्कृत मराठी ताम्रपट,
इसवी सन १३५२

स्रोत- marathivishwakosh.org

ताम्रपटाचे आकार लहानमोठे असले तरी त्याचा लांबट चौकोनी वैशिष्ट्यपूर्ण आकार नेहमीच आढळतो. ताम्रपटाचे सर्वसाधारणपणे तीन पत्रे आढळतात. पहिल्या पत्र्याच्या आतील बाजूस मजकूर लिहीत असत. वरची बाजू तशीच कोरी ठेवीत असत. मधल्या पत्र्यावर दोन्ही बाजूंवर लिहीत. तिसऱ्या पत्र्यावरील बाहेरील बाजूंवर लिहीत नसत, त्यामुळे लिहिलेला मजकूर सुरक्षित राहात असे. पत्र्याच्या कडा थोड्या वर उचललेल्या असत, त्यामुळे लिहिलेला मजकूर एकमेकांवर घासला जात नसे.

ताम्रपटावर लेख शाईने किंवा कोरणीने लिहित आणि नंतर छिन्नीने कोरीत. लिहिण्यातील अक्षराची चूक छिन्नीने रेषा ओढून दाखवीत. शब्द राहिला तर काक किंवा हंसपदाने दाखवीत. एखादे अक्षर गळले तर ते समासात लिहित. काही ग्रॅम्सपासून ते तीन-चार किलोपर्यंतच्या वजनाचे ताम्रपट सापडले आहेत. सोने आणि रुपे या धातूंप्रमाणे तांबे दुर्मीळ नसल्यामुळे ताम्रपट लेखनसाहित्य म्हणून अतिशय लोकप्रिय होते. तांब्याच्या नित्योपयोगी वस्तूवरही लिहिण्याची प्रथा आजही सुरू आहे.

रुपे

सोन्याप्रमाणेच रुपे मौल्यवान व महाग असल्यामुळे रुप्याच्या पत्र्यावर अत्यल्प लेखन झाल्याचे दिसते. तक्षशिला आणि भट्टिप्रोलु येथे रुप्याच्या पत्र्यावरील लेख सापडले आहेत.

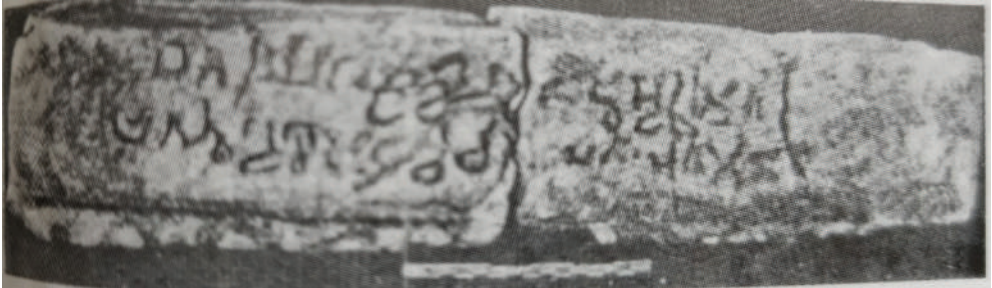
लोखंड, कासे व इतर धातू

मध्ययुगीन लोखंडी तोफांवर फार्सी लेख आढळून येतात. दिल्लीनजीकच्या मेहरौली येथील लोहस्तंभावर लेख कोरलेला आहे. तो गुप्तकालीन असावा. अबूच्या डोंगरावर पंधराव्या शतकातील एक प्रचंड लोखंडी त्रिशूळ असून त्यावर लेख आहे. लोखंड गंजत असल्याने त्यावर फारसे लेखन झाले नाही. काही देवळांच्या घटांवरही दानपत्राचे उल्लेख आहेत. काही ठिकाणी देवळांच्या प्रवेशद्वारांवर पितळेच्या पत्र्यावरील कोरीव लेख ठोकून बसविलेले आढळतात.

कासे (ब्राँझ) या धातूच्या पुतळ्याच्या आसनपट्टीवर लिहिलेले आढळते. माणिक्याल येथे कुशाण काळातील लिपी असलेला ब्राँझचा करंडक सापडला आहे. सोहगौडा येथील ताम्रपटही ब्राँझच्या पत्र्यावरील आहे.

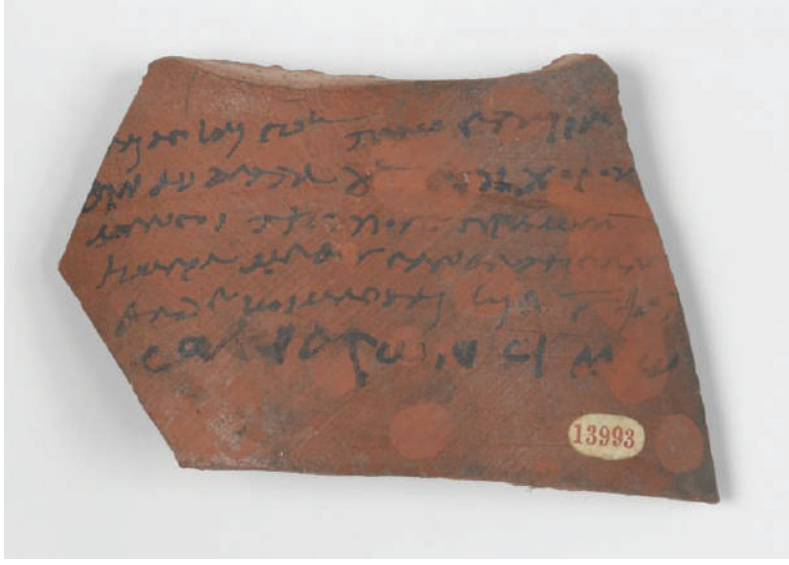
मातीच्या विटा

मातीच्या विटांवर लिहिण्याचा प्रघात प्राचीन काळापासून भारतात आढळतो. अनेक बौद्ध धारणी आणि सूत्रे मातीच्या विटांवर कोरलेली आहेत. अश्वमेध केलेल्या राजांचे पराक्रमही काही विटांवर कोरलेले आहेत. काही वेळा दानलेख मातीच्या गोळ्यावर लिहित आणि नंतर भाजीत असत. लेख लिहिलेली मातीची खापरे विपुल प्रमाणात सापडली आहेत. प्रथम अक्षरे ओल्या मातीवर ठशांनी उमटवीत असत व नंतर त्या वस्तू भाजण्यात येत असत. विटांवर लिहिलेले लेख भिंतींमध्ये किंवा विटांच्या स्तंभामध्ये किंवा यज्ञवेदींवर बसविण्यात येत असत.

विटेवरील लेख

स्रोत- सरकार दिनेशचंद्र, भारतीय लेखविद्या

मातीच्या विटा

स्रोत- marathivishwakosh.org

कागद

चीनमध्ये इ. स. १०५ मध्ये प्रथम कागद तयार केला गेला. चिनी प्रवाशांबरोबर कागदाची माहिती भारतामध्ये आली असावी, असे अनुमान आहे. आठव्या शतकातील चिनी शब्दकोशामध्ये 'शय' हा संस्कृतमधील कागदवाचक शब्द आढळतो. याच शब्दकोशामध्ये 'ककली', 'ककरी' असे शब्द येतात. ते बहुधा 'कागड' या फार्सी शब्दावरून तयार झाले असावेत. निआर्कसने भारतीय लोक कापूस कुटून कागद तयार करीत असे नमूद केले आहे. हातकागद करण्याची कला भारतीयांना अवगत होती. या कागदाला तांदळाची खळ घालून शंखाने घोटीत.

भारतात अकराव्या शतकापर्यंत कागदाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होत नव्हता. भारतातील जुन्यात जुना कागदाचा उल्लेख मध्य भारतातील धारच्या भोज राजाच्या कारकिर्दीमधील आहे. अकराव्या शतकातील जुन्यात जुना कागदावरील हस्तलेख गुजरातमधील तेराव्या शतकातील आहे. कागदावरील गुप्त लिपीमधील लेख (पाचव्या शतकामधील) कशागर इथे सापडले आहेत. यासाठी वापरलेल्या कागदावर जिप्समचे रोगण केलेले आहे. दहाव्या शतकातील राजशेखर कवीने लेखन साधनामध्ये खडू, फलक, भूर्जपत्र, लेखणी आणि शाई यांचा उल्लेख केला आहे. गौरीशंकर ओझा यांच्या मते, हिंदुस्थानात हातकागदाच्या गिरण्या होत्या. त्या काळी कागद ताडपत्र किंवा भूर्जपत्राप्रमाणे कापून घेत. काश्मीरमध्ये अकराव्या शतकातील शतपथ ब्राह्मण ग्रंथाची पोथी आणि गुजरातमध्ये तेराव्या शतकातील पोथी सापडली आहे. मुसलमानांच्या अमदानीपासून भारतात कागदाचा जास्त प्रसार झाला.

लेखणी

लेखणी या संज्ञेमध्ये 'बोरू', 'कुंचला', 'कोरणी', 'वर्णिका' यांचा समावेश होतो. फाटे, बोरू, केसापासून आणि तंतूपासून तयार केलेले कुंचले यांना लेखणी म्हणत. बोरूचे नाव कलम. हा शब्द ग्रीक भाषेतून अरबीमार्फत संस्कृतमध्ये आला असावा. त्याचा आठव्या शतकातील संस्कृत चिनी शब्दकोशामध्ये उल्लेख आहे. दक्षिण भारतात ताडपत्रावर कोरण्यासाठी लोखंडी शलाका वापरित असत. अक्षरे कोरल्यावर त्यात काजळ किंवा कोळशाची पूड भरत. वाड्मयामध्ये लेखणीला 'वर्णिका' असे म्हटले आहे. वर्णिका किंवा लाकडाचा शलाका लहान मुले लिहिण्यासाठी वापरत. 'वर्ण वटिका' म्हणजे रंगीत पेन्सिल.

बांबूच्या कामठीपासून तयार केलेले बोरू

स्रोत- marathivishwakosh.org

दक्षिणेकडील प्रदेशामध्ये टोकदार लोखंडी लेखणीने ताडपत्रावर अक्षरे कोरीत. ताडपत्रावरील हस्तलिखितांमध्ये प्रकरण समाप्तीच्या शेवटी काढलेल्या नक्षीदार आकृत्या शाईमध्ये अशाच लोखंडी लेखणीने काढलेल्या असत. संस्कृतमध्ये अशा प्रकारच्या टोकदार लेखणीला 'शलाका' असे नाव आहे तर मराठीमध्ये सळई म्हणतात. राजशेखरने अशा लेखणीचा 'लोहकंटक' (लोखंडी काटा) म्हणून उल्लेख केला आहे तर ताडपत्र आणि भूर्जपत्र यांवरच्या लिखाणासंदर्भात 'लेखणी' आणि 'मसीभजन' हे शब्द वापरले आहेत. लिखाणातील रेषा सरळ येण्यासाठी रुळाचा उपयोग करित. हस्तलिखितांचे नक्कल करणारे लोक रेखापाटी किंवा समासपाटी नावाचे एक लेखनसाहित्य वापरित असत. अजिंठ्याच्या लेण्यांत कुंचल्याने रंगीत अक्षरे लिहिली आहेत.

शाई

लिहिण्यासाठी शाईचा उपयोग भारतात प्राचीन काळापासून लोक करित होते. भारतीय लोक इसवी सन पूर्व चौथ्या शतकामध्ये शाईचा वापर करित असल्याचे दिसून येते. पाणिनीय व्याकरण (इ. स. पूर्व पाचवे शतक) आणि अशोकाचे शिलालेख (इ. स. पूर्व २७२-२३२) यांमध्ये 'लिप्' धातूपासून बनलेला 'लिपि' शब्द येतो, यावरून लेखनासाठी शाईचा वापर केला जात होता, या मतास पृष्टी मिळते. संस्कृतमध्ये लिहिण्याच्या शाईला मणि, मषी, मसी, मेला अशा नावांनी संबोधले जाते. शाई ठेवण्याच्या

दौतीला संस्कृतमध्ये मसीभाजन, मसीपात्र, मसीभांड, मसीकुपिका अशी नावे आहेत. लिहिण्याची शाई साधारणपणे दोन प्रकारची असे.

एक टिकाऊ व दुसरी धुवून पुसता येण्यासारखी. टिकाऊ शाईचा उपयोग हस्तलिखिते लिहिण्यासाठी करित व धुवून पुसता येणाऱ्या शाईचा उपयोग पत्रे किंवा व्यापाऱ्यांच्या हिशोबांच्या वहासाठी करित. काजळ, डिंक व काजू यांचे मिश्रण करून स्वस्त किमतीची शाई तयार करित. टिकाऊ स्वरूपाची शाई पुढीलप्रमाणे तयार करित- पिंपळाच्या डिंकाची बारीक भुकटी पाण्यात मिसळून मडक्यात घालून उकळीत असत. त्यात टाकणखार आणि लोध्र मिसळून फडक्यावरून गाळीत. भूर्जपत्रावर हस्तलिखित लिहिण्यासाठी बदामाच्या साली जाळून त्याची वस्त्रगाळ पूड गोमूत्रात उकळून शाई तयार करित. या शाईने लिहिलेला मजकूर पाण्याने धुतला जात नसे. मोहरीच्या तेलाच्या दिव्याची काजळी धरूनही काळी शाई तयार केली जात असे. अळित्यापासून लाल शाई आणि हरताळापासून पिवळी शाई तयार करित. सोनेरी आणि रुपेरी शाईसाठी सोन्याची आणि रुप्याची भुकटी शाईत मिसळीत.

रेखापट्टी

कोऱ्या कागदावर सरळ आणि समानांतर रेषा मारण्यासाठी रेखापट्टीचा वापर केला जात होता. 'समासपट्टी' म्हणूनही त्यास काही जण संबोधित असत. लाकडी पाटीवर एका बाजूला दोरे बांधून समांतर ओळी तयार करित. त्याच्या मध्यभागी एक पट्टी घालीत. ती पट्टी फिरविली, की समांतर रेषा तयार होत. कित्येक वेळा पाटीच्या दोन्ही बाजूंना छिद्रे पाडून व त्यांत दोरा ओवून समांतर रेषा तयार करित. शाईच्या रेघा ओढण्यासाठी आजही लोक रूळाचा अगर पट्टीचा उपयोग करतात.

भारतीय संख्याज्ञान

संख्या ही प्रमाण दर्शविणारी एक गणितीय संकल्पना आहे तर अंक हे त्या संख्येला दर्शविण्यासाठी वापरले जाणारे चिन्ह किंवा आकडे आहेत. उदा. १० हा त्या संख्येला दर्शविणारा अंक आहे आणि १,० हे अंक मिळून १० ही संख्या तयार होते. संख्या ही मोजण्यासाठी, गणना करण्यासाठी वापरली जाणारी अमूर्त संकल्पना आहे. ती एक विशिष्ट प्रमाण दर्शविते. अंक हे संख्यादर्शक चिन्ह किंवा आकडे आहेत. संख्या आणि अंक यांच्या संकल्पना स्पष्ट केल्यानंतर प्राचीन भारतीयांचे अंकज्ञान आणि संख्याज्ञान यांविषयी जाणून घेऊ या.

वेदांमध्ये काही अंकांचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदातील ऋचांवरून हजारांपर्यंतच्या संख्यांची मोजणी करण्याचे ज्ञान भारतीयांना होते, हे सूचित होते. 'ललितविस्तर' या बौद्ध ग्रंथात 'कोटि' हा संख्यावाचक शब्द आला आहे. तैत्तिरीय संहितेत सम आणि विषम संख्यांचे उल्लेख येतात. अशोकाच्या शिलालेखामध्ये २००, २० आणि ६ हे अंक आढळून येतात. नाणेघाटातील एका लेखात काही संख्या आल्या आहेत. नाशिकजवळील पांडव लेण्यांतील शिलालेखांत (इ. स. पहिले किंवा दुसरे शतक) संपूर्ण १ ते १० पर्यंतच्या अंकांची चिन्हे आढळतात. अशोकाच्या शिलालेखात जे अंक आढळतात, त्यावरून भारतात तत्पूर्वी अंकलेखनाची कला निश्चितपणे अस्तित्वात होती, असे दिसते. काही पाश्चिमात्य अभ्यासकांच्या मते, भारतीय अंकांचे मूळ परदेशी आहे.

अंकलेखनामध्ये शून्याची योजना कधीपासून झाली, हे सांगणे अवघड आहे. वराहमिहिराच्या 'पंचसिद्धांतिके'त शून्याविषयीचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. शून्याकरिता वापरलेले व सध्या प्रचलित असलेले वर्तुळाकार चिन्ह भोजदेवाच्या ग्वाल्हेरच्या शिलालेखात (इ.स. ८७०) कोरलेले दिसते. आठव्या शतकात भारतामध्ये दशगुणोत्तर अंकक्रमाचा उपयोग कोरीव लेखात केला आहे. १ ते ९ पर्यंतचे आकडे लिहिल्यानंतर काढलेल्या शून्यामुळे अंकांच्या किमतीमध्ये दसपटीचा फरक पडतो. वराहमिहिराने आपल्या 'पंचसिद्धांतिका' या ग्रंथामध्ये अंकांचा स्थानमूल्यांप्रमाणे निर्देश केला आहे. त्यावरून वराहमिहिराच्या पूर्वीदेखील ही पद्धत अस्तित्वात होती, यात शंका नाही. होर्नले यांच्या मते तिचा शोध इसवी सनाच्या आरंभी किंवा तत्पूर्वीही भारतात लागला असावा. नवव्या शतकात अरबी भाषेत या अंकपद्धतीचे विवेचन केले गेले. बाराव्या शतकात ही पद्धत सर्व युरोपभर पसरली.

भारतामध्ये शब्दांकपद्धती म्हणजे शब्दांनी अंक लिहिण्याची पद्धत ज्योतिष आणि गणिती ग्रंथात दिसून येते. शब्दांनी अंक सूचित करण्याची पद्धत लोकप्रिय झाल्यावर शब्दांचा संक्षेप करण्याची पद्धत अस्तित्वात आली. पाचव्या शतकामध्ये पहिल्या आर्यभटाने आपल्या 'आर्यसिद्धांत' या ग्रंथात अंकांसाठी अक्षरे उपयोगात आणली आहेत. अकराव्या शतकामध्ये दुसऱ्या आर्यभटाने आपल्या ग्रंथामध्ये अंकांचे आणि त्यांच्या किमतींचे कोष्टक दिले आहे. भारतात सध्या प्रचलित असलेली अंकपद्धती भारतातच निर्माण झाली आहे.

समारोप

प्राचीन भारतामध्ये उदयास आलेल्या आणि पुढे कालौघात विकसित होत गेलेल्या भारतीय ज्ञान परंपरेतील लेखनविद्येचे स्वरूप काय होते, याची माहिती आपणांस प्रस्तुत घटकाच्या अध्ययनाने झाली असेल. भारतीय लेखनविद्या, लेखनसाहित्य या संज्ञांचे संकल्पनात्मक स्पष्टीकरण आपण अभ्यासले. प्राचीन भारतातील सिंधू संस्कृतीतील आद्य चित्रलिपीचे स्वरूप कसे होते याची माहिती घेतली. त्यानंतर प्राचीन भारतातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा ब्राह्मी व खरोष्ठी लिप्यांचा उगम, वैशिष्ट्ये, विकास, लेखनपद्धती वगैरेचा परिचय करून घेतला. वेदकालीन व बौद्धकालीन लेखनपद्धतींचे स्वरूप कसे होते, हे जाणून घेतले. प्राचीन काळातील प्रस्तर, ताडपत्र, भूर्जपत्र, कातडी, फलक, कापड, लाकूड, सुवर्णपत्र, ताम्र, रुपे, लोखंड, मातीच्या विटा, कागद, लेखणी, शाई वगैरे लेखनसाहित्याचा मागोवा घेतला. भारतामध्ये अंक व संख्याज्ञान कसे विकसित झाले, याचा धावता आढावा घेतला. या सर्वांमधून भारतीय लेखनविद्येचा प्रारंभ व स्वरूप यांचे एक ऐतिहासिक चित्र आपणापुढे येते.

५. स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्नोत्तरे

५.१ वस्तुनिष्ठ बहुपर्यायी प्रश्न

१. सिंधू संस्कृतीमध्ये कोणती लिपी आढळते ?

अ. चित्रलिपी

ब. नागरी लिपी

क. ब्राह्मी

ड. खरोष्ठी

२. 'लिपी' हा शब्द कोणत्या संस्कृत धातूपासून तयार झाला आहे?
 अ. लि. ब. लिप्
 क. लिंपण ड. लप
३. डावीकडून उजवीकडे लिहिली जाणारी प्राचीन भारतीय लिपी कोणती?
 अ. ब्राह्मी ब. खरोष्ठी
 क. चित्र ड. रोमन
४. उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाणारी प्राचीन भारतीय लिपी कोणती?
 अ. कुटिल ब. देवनागरी
 क. खरोष्ठी ड. ब्राह्मी
५. कोणत्या लिपीस भारतीय लिप्यांची जननी मानले जाते?
 अ. खरोष्ठी ब. ब्राह्मी
 क. रोमन ड. चित्रलिपी
६. 'प्राचीन भारतीय लिपिमाला'या ग्रंथाचे लेखन कोणी केले आहे?
 अ. बापूराव नाईक ब. शोभना गोखले
 क. दिनेशचंद्र सरकार ड. गौरीशंकर ओझा
७. कोणत्या राजाच्या काळातील ब्राह्मी लिपीतील सर्वाधिक लेख सापडतात?
 अ. छत्रपती शिवाजी महाराज ब. सम्राट अशोक
 क. चोल ड. देवगिरीचे यादव
८. प्राचीन भारतात खालीलपैकी कोणत्या लेखनसाहित्याचा जास्त वापर केला जात होता?
 अ. प्रस्तर ब. ताडपत्र
 क. कातडी ड. सुवर्णपत्र
९. कोणत्या झाडाच्या सालीपासून भूर्जपत्र बनवीत असत?
 अ. साग ब. भूर्ज
 क. निलगिरी ड. पपायरस
१०. शून्याचा शोध कोणत्या देशात लागला?
 अ. ग्रीक ब. रोमन
 क. भारत ड. इराण
- उत्तरे- १ चित्रलिपी २. लिप् ३. ब्राह्मी ४. खरोष्ठी ५. ब्राह्मी ६. गौरीशंकर ओझा ७. सम्राट अशोक
 ८. ताडपत्र ९. भूर्ज १०. भारत

५.२ लघुत्तरी प्रश्न

१. सिंधुकालीन चित्रलिपीची थोडक्यात माहिती लिहा.
२. खरोष्ठी लिपीची थोडक्यात माहिती सांगा.
३. वेदकालीन लेखनपद्धतीचा परिचय करून द्या.
४. बौद्धकालीन लेखनपद्धतीचा थोडक्यात आढावा घ्या.
५. प्राचीन भारतीय संख्याज्ञानाचे स्वरूप थोडक्यात स्पष्ट करा.

५.३ दीघोत्तरी प्रश्न

१. ब्राह्मी लिपीचा उगम व विकास यांचा सविस्तर आढावा घ्या.
२. प्राचीन भारतीय लेखन साहित्याचा सविस्तर परिचय करून द्या.

६. अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. ओझा गौरीशंकर - प्राचीन भारतीय लिपिमाला, मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिशर्स प्रा. लि. नवी दिल्ली, १९९३
२. अँलन चार्ल्स- अशोक भारताच्या हरवलेल्या सम्राटाचा शोध (अनु.)- चव्हाण धनंजय, इंबासी बुक डिस्ट्रिब्युटर्स, मुंबई, २०१९
३. इंगळे, रवींद्र चावरेकर- सिंधुकालीन लिपी आणि भारतीय भाषांचा इतिहास, हस्ताक्षर प्रकाशन, नांदेड, २०२१
४. गोखले शोभना - पुराभिलेखविद्या, काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २००७
५. तगारे, ग. वा.- पाली साहित्याचा इतिहास, मिहाना पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, २०२३
६. नाईक बापूराव- नागरी मुद्राक्षरलेखनकला (खंड पहिला) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई १९८२
७. सरकार दिनेशचंद्र - भारतीय लेखविद्या,(अनु.)शोभना गोखले, काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २०१०
८. हेब्बार, गणपतिशास्त्री- भारतीय लिपींचे मौलिक एकरूप, मोडक, जनार्दन श्रीनिवास (संपा.) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८८
९. मराठी विश्वकोश नोंदी (<https://vishwakosh.marathi.gov.in>)

७. उपक्रम

१. भारतीय लिप्यांचे स्वरूप व विकास यावर आधारित संशोधन प्रकल्प तयार करा.
२. सम्राट अशोककालीन ब्राह्मी लेखांचे नमुने संकलित करा.

विभाग दुसरा

लेखनविद्येचा विकास व स्थित्यंतरे

२.१ उद्दिष्टे

या घटकाच्या अध्ययनानंतर विद्यार्थ्यांना,

१. मध्ययुगीन भारतातील लेखनविद्येची माहिती होईल
२. मध्ययुगीन भारतातील लिप्या व त्यांमध्ये झालेली स्थित्यंतरे यांचे आकलन होईल.
३. देवनागरी लिपीची माहिती होईल
४. मोडी लिपी, महानुभावांच्या सांकेतिक लिप्या यांच्या अध्ययनाची अभिरुची निर्माण होईल.
५. भारतीय लिप्यांचे अध्ययन, संशोधन करण्याची दृष्टी प्राप्त होईल.

२.२ प्रास्ताविक

प्राचीन भारतातील लेखनविद्येचा प्रारंभ, चित्रलिपी ते ब्राह्मी लिपी, खरोष्ठी लिपीपर्यंतचा प्रवास व त्यांचा विकास यांची माहिती आपण पहिल्या विभागामध्ये घेतली. या विभागामध्ये आपण भारतामध्ये मध्ययुगीन कालखंडात लेखनकलेचा विकास कसा झाला, त्यांच्यामध्ये कोणकोणती स्थित्यंतरे होत गेली व या सर्व ऐतिहासिक विकासक्रमामधून वर्तमान भारतीय लिप्यांची निर्मिती कशी झाली, याचा परिचय करून घेणार आहोत. यामुळे भारतीय लेखनविद्येचा उगम व विकास यांचे प्रारंभापासून आजपर्यंतचे आकलन आपणास होईल.

२.२ विषय विवेचन

मध्ययुगीन भारतातील लिपी

ब्राह्मी ही भारतातील सर्वांत प्राचीन लिपी आहे. इ. स. पाचव्या शतकापर्यंतचे ब्राह्मीतील लिखित लेख सापडले आहेत. सम्राट अशोकाच्या काळामध्ये ब्राह्मी लिपीचा उत्कर्ष झाला. ब्राह्मी लिपीतील अशोककालीन अनेक लेख उपलब्ध आहेत. या काळातील लिपीला अशोक-ब्राह्मी असे म्हणूनही ओळखले जाते. त्यानंतर काळाच्या ओघामध्ये लिप्यांमध्ये बदल होत गेले. मध्ययुगीन लिप्यांमधील परिवर्तनासंदर्भात पंडित गौरीशंकर ओझा लिहितात, “हस्तलिखित लिपियों में सर्वत्र समय के साथ और लेखकों की लेखन रुचि के अनुसार परिवर्तन हुआ ही करता है। ब्राह्मी लिपी भी इस नियम से बाहर नहीं जा सकती। उसमें भी समय के साथ बहुत कुछ परिवर्तन हुआ और उससे कई एक लिपियाँ निकली, जिनके अक्षर मूल अक्षरों से इतने बदल गए कि जिनको प्राचीन लिपियों का परिचय ही नहीं है। वे सहसा यह स्वीकार न करेंगे कि हमारे देश की नागरी, शारदा (कश्मिरी), गुरुमुखी (पंजाबी), बांग्ला, उडिया, तेलुगु, कनडी, ग्रंथ, तमिल आदी समस्त वर्तमान लिपियाँ एक ही मूल लिपि ब्राह्मी से निकलती हैं।” (ओझा, १९९३ : ४२).

गौरीशंकर ओझा यांच्या मते, इ. स. पूर्व ५०० पासून इ. स. ३५० च्या आसपासपर्यंत भारतातील सर्व लिप्या ब्राह्मीची रूपे आहेत. ब्राह्मीचा लेखनप्रवाह दोन स्रोतांमध्ये विभक्त होत गेला. त्यांना उत्तर आणि दक्षिणी शैली असे म्हणतात. प्रामुख्याने विंध्य पर्वताच्या उत्तरेकडील भागात उत्तर शैलीचा तर दक्षिण भारतामध्ये दक्षिणी शैलीचा विकास झाला.

उत्तर भारतीय शैलीतील लिपी - १. गुप्त २. कुटिल ३. नागरी ४. शारदा ५. बांगला.

दक्षिण भारतीय शैलीतील लिपी - १. पश्चिमी (गुजराथी, मोडी), २. मध्यप्रदेशी ३. तेलुगु - कन्नड ४. ग्रंथ ५. कलिंग ६. तमिळ ७. मल्याळम (वेट्टेलुलू).

वरील लिप्यांचे स्वरूप व त्यामधून उत्क्रांत झालेल्या लिप्यांचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ.

गुप्तलिपी

इसवी सनाच्या चौथ्या व पाचव्या शतकात गुप्त साम्राज्याच्या काळात उत्तर भारतामध्ये प्रचारात असलेल्या ब्राह्मीला गुप्तलिपी असे म्हटले जाते. गुप्तवंशातील राजे, त्यांचे समकालीन राजवंश, परिव्राजक, राजर्षितुल्य उच्चकल्प इत्यादींची दानपत्रे वगैरेंमधून ही लिपी आढळते. गुप्तलिपीचे पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील असे दोन भेद आहेत. उत्तर गुप्तकालीन लेखांतील काही अक्षरांचे आकार नागरी लिपीशी मिळतेजुळते निर्माण होत असल्याचे दिसते. स्वरचिन्हांमध्येही हळूहळू बदल होत गेला. गुप्त लिपीमध्ये लिहिलेले लेख खोतान येथे सापडलेले आहेत. तिरप्या पद्धतीने लिहिलेली अक्षरे हा गुप्तशैलीचा एक विशेष मध्य आशियात सापडलेल्या या हस्तलिखितात दिसून येतो. गुप्त लिपीत लिहिलेले लेख भूर्जपत्रांवर लिहिलेले दिसून येतात. इसवी सन सातव्या शतकातील गुप्त लिपीपासून तिबेटियन लिपी निर्माण झाली.

कुटिल लिपी

इसवी सन सहाव्या शतकापासून नवव्या शतकापर्यंत उत्तर भारतामध्ये गुप्तलिपीपासून परिवर्तित झालेली 'कुटिल लिपी' प्रचलित होती. या लिपीमध्ये अक्षरांच्या डोक्यावर लहानसा त्रिकोण असल्यामुळे या लिपीला 'कुटिल लिपी' असे नाव पडले. यात अक्षराकडील उभा दंड डावीकडे झुकलेला असून स्वरमात्रा वाकडी आणि लांब आहे. या लिपीमध्ये मंदसोह, बुद्धगया इत्यादी ठिकाणी लेख सापडले आहेत.

नागरी लिपी

नागरी लिपीचा प्रसार उत्तर भारतामध्ये इ. स. नवव्या शतकाच्या शेवटी सुरू झाल्याचे दिसते तर दक्षिण भारतामध्ये इसवी सनाच्या आठव्या शतकामध्ये प्रारंभ झालेला आढळतो. कारण कोल्हापूर संस्थानातील सामानगड येथे इ. स. ७५४ चे दानपत्र मिळाले असून त्याची लिपी नागरी आहे. दक्षिणेकडील अनेक राजांच्या लेखांमध्ये या लिपीचा वापर सोळाव्या शतकापर्यंत होत असल्याचे दिसून येते. दक्षिणेमध्ये या लिपीला 'नंदिनागरी' असे म्हणतात. प्राचीन नागरीच्या पूर्वेकडील शाखेपासून बांगला लिपीचा उदय झाला आणि पश्चिमेकडील शैलीपासून गुजराथी, राजस्थानी, महाजनी, कैथी या

लिप्यांची सुरुवात झाली.

अ(अ) आ(आ) इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ए
ऐ ओ(ओ) औ(औ) क ख ग घ ङ च
छ(छ) ज झ(झ) ञ ट ठ ड ढ ण(ण)
त थ द ध न प फ ब भ म य र
ल(ल) व श(श) ष स ह ळ क्ष(क्ष) ज्ञ

नागरी लिपी

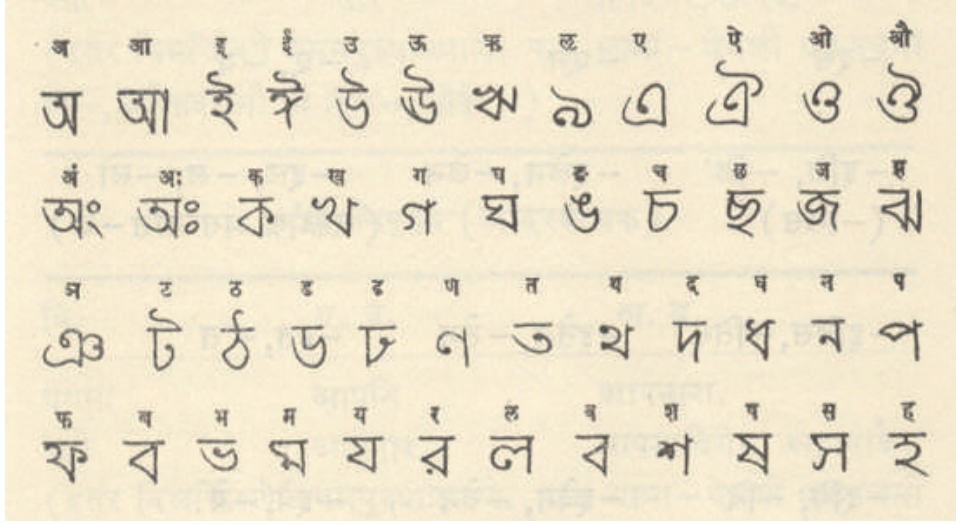
स्रोत- marathivishwakosh.org

शारदा लिपी

काश्मीर व पंजाब या प्रदेशांमध्ये शारदा लिपीचा प्रसार झाला होता. पश्चिमेकडील कुटिल गुप्त लिपीपासून आठव्या शतकामध्ये शारदा लिपीचा उदय झाला. तिचा प्रसार काश्मीर, पंजाब, चंबा, कांगडा वगैरे भागांत झाला. या भागांत शारदा लिपीतील शिलालेख, दानपत्रे, नाणी व हस्तलिखिते सापडतात. कांगडा येथील इ. स. ८०४ च्या वैजनाथ प्रशस्तीमध्ये शारदा लिपी आढळून येते. शारदा लिपीपासून सध्याची काश्मिरी आणि टाकरी लिपी निर्माण झाली तसेच पंजाबमधील गुरुमुखीतील अधिकांश अक्षरे या लिपीमधूनच आली आहेत. जम्मू भागातील 'डोगरी' आणि चंबा भागातील 'चामिआलि' लिपी या दोन्ही टाकरीच्याच भगिनी आहेत (गोखले, २००७ : २६-२७).

बांगला लिपी

नागरी लिपीच्या पूर्वेकडील शाखेपासून दहाव्या शतकामध्ये बांगला लिपी निर्माण झाली. पहिल्या महिपालाचे (इ. स. ९७५-१०२६) बानगड दानपत्र हे बांगला पूर्वलिपीचे उदाहरण आहे. प्राचीन नेपाळचा बांगलापूर्व लिपीशी संबंध आहे. बंगाल, बिहार, मिथिला, नेपाळ आणि ओडिसामधील अनेक शिलालेख, दानपत्रे, नाणी आणि हस्तलिखितांमध्ये बांगला लिपी आढळते. इसवी सनाच्या दहाव्या शतकातील बंगाली राजा नारायणपाल याच्या काळात 'ए', 'ख' अशा काही अक्षरांचा बांगला लिपीकडील कल दिसून येतो. बांगला पूर्व लिपीपासूनच पुढे नेपाळी, बांगला, मैथिली आणि उडिया लिप्यांचा उदय झाला. मणिपुरी आणि आसामी लिप्याही बांगला लिपीचेच प्रकार आहेत.

बांगला लिपी

स्रोत- marathivishwakosh.org

दक्षिणी शैलीतील लिप्या

ब्राह्मी लिपीच्या दक्षिण भारतीय शैलीमधून पुढील लिप्यांचा उदय झाला.

पश्चिमी

ही लिपी काठियावाड, गुजरात, महाराष्ट्रातील नाशिक, खानदेश, सातारा हे जिल्हे, कोकण, हैद्राबाद आणि म्हैसूर प्रांतातील काही भाग यांच्यामध्ये इसवी सनाच्या पाचव्या शतकापासून नवव्या शतकापर्यंत अस्तित्वात होती. या लिपीवर उत्तरी लिपीचा प्रभाव आहे. भारताच्या पश्चिमेकडील प्रदेशामध्ये या लिपीचा जास्त प्रसार झाल्यामुळे तिला 'पश्चिमी' असे संबोधले गेले.

मध्यप्रदेशी

मध्यप्रदेश, हैद्राबाद राज्याचा उत्तरेकडील भाग व बुंदलेखंडाचा काही भाग येथे इ. स. पाचव्या शतकापासून आठव्या शताब्दीच्या पूर्वी ही लिपी प्रचलित होती. तिला मध्य भारतीय किंवा मध्यप्रदेशी लिपी असेही म्हटले जाते. या लिपीमधील ताम्रपट सापडले आहेत.

ग्रंथलिपी

ही लिपी तामिळनाडूतील उत्तर आणि दक्षिण भाग, सालेम, त्रिचिनापल्ली, मदुराई, तिन्नेवेल्लि या भागांत मिळते. इसवी सनाच्या सातव्या शतकापासून पंधराव्या शतकापर्यंत या लिपीत अनेक परिवर्तने होत गेली व त्यातूनच वर्तमान ग्रंथलिपी तयार झाली. तिचा प्रभाव मल्याळम आणि तुळू लिपीवर पडलेला आहे. तमिळ लिपीमध्ये संस्कृत ग्रंथ लिहिण्यासाठी काही वर्ण कमी असल्यामुळे संस्कृत ग्रंथ लिहिण्याच्या गरजेतून या लिपीची निर्मिती झाली. त्यामुळे या लिपीचे नाव 'ग्रंथलिपी' पडले, असा

एक कयास आहे. इसवी सनाच्या पाचव्या-सहाव्या शतकापासून तामिळनाडूमध्ये ग्रंथलिपी प्रचलित असल्याचे पुरावे आढळतात. ब्राह्मी लिपीच्या काही अक्षरांमध्ये बदल करून 'ग्रंथलिपी'ची निर्मिती झाली. पल्लव, चोल, पांड्य, पूर्वेकडील चालुक्य, गंग, बाण या वंशांचे राजे, विजयनगरचे राजे यांच्या लेखांमध्ये ग्रंथलिपी आढळते. सध्या तंजावरकडे थोड्याफार प्रमाणात ही लिपी आढळते.

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
 ऌ ॡ ळ ऴ ॵ ॶ ॷ ॸ
 ङ ण ९ ॱ ॲ ॳ ॴ ॵ
 ष ॶ ॷ ॸ ॹ ॱ ॲ ॳ
 ॴ ॵ ॶ ॷ ॸ ॹ ॱ ॲ
 ॳ ॴ ॵ ॶ ॷ ॸ ॹ ॱ
 ॲ ॳ ॴ ॵ ॶ ॷ ॸ ॹ
 ॱ ॲ ॳ ॴ ॵ ॶ ॷ ॸ

ग्रंथलिपी

स्रोत- marathivishwakosh.org

कलिंग लिपी

ही लिपी तामिळनाडूतील गंगावंशी राजांच्या दानपत्रांमध्ये आढळते. इ. स. सातव्या शतकापासून अकराव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत ही लिपी आढळते.

दक्षिण भारतातील लिप्या

दक्षिण भारतात तमिळ, तेलुगू, कन्नड, मल्याळम या प्रमुख लिप्या आहेत. त्यांचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे-

तमिळ लिपी

तमिळ ही भारतातील एक प्राचीन लिपी आहे. तामिळनाडू राज्यातील लोक तमिळ भाषा लिहिण्यासाठी तमिळ लिपीचा उपयोग करतात. साधारणतः सातव्या शतकापासून तमिळ लिपीतील लेख सापडतात. पल्लव, चोल, पूर्वेकडील चालुक्य तसेच राष्ट्रकूट राजे यांच्या लेखांतून तमिळ लिपी आढळते. दहाव्या-अकराव्या शतकापर्यंत तमिळ लिपीत बराचसा बदल झाला. अकराव्या शतकापासून 'क', 'च', 'त' आणि 'न' या अक्षरांच्या डोक्यावरून खाली लंबकासारखे लहान उभे दंड दिसून येऊ लागले. पंधराव्या शतकापासून 'क' च्या डाव्या बाजूस पोकळ चौकोन दिसू लागले.

तमिळ लिपीत एकंदर बारा स्वर आहेत, पण देवनागरीप्रमाणे अनुस्वार व विसर्ग तमिळमध्ये नाहीत. तमिळमध्ये जोडाक्षरे नाहीत. जोडाक्षर लिहिण्यासाठी डोक्यावर टिंब देतात. अक्षराच्या डोक्यावरील टिंब हलंतसूचक असते तर वर्णाखालील टिंब व्यंजनसूचक असते. तमिळमध्ये एकूण अठरा व्यंजने आहेत.

तमिळ वर्णमाला

स्रोत- marathivishwakosh.org

तेलुगू लिपी

'तेलुगू' शब्दाची व्युत्पत्ती 'त्रिलिंग' या देशविशेष नामापासून झाली आहे. पाचव्या शतकापासून तेलुगू वळणाचे लेखन सापडते. पल्लव, कदंब, चालुक्य, गंग, काकतीय या वंशांतील राजांच्या शिलालेखांमध्ये व ताम्रपटांमध्ये प्राचीन तेलुगू वळणाची लिपी आढळते. तेलुगू आणि कन्नड या दोन्ही लिप्यांचे प्राचीन काळापासून जुळ्या बहिर्णासारखे नाते आहे. त्यामुळे अकराव्या शतकापर्यंत या लिपीला तेलुगू-कन्नड' असे जोडनावच दिले गेले होते. कन्नड आणि तेलुगूमध्ये काही अक्षरे सारखी आहेत, मात्र 'उ', 'ऊ', 'ऋ', 'क', 'त', 'स', 'ह' या अक्षरांमध्ये मात्र फरक आहे. कन्नडप्रमाणेच

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
 ए ऐ ओ औ अं अः क ख
 ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ
 ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ
 म य र ल व श ष स ह ळ ॠ ॡ

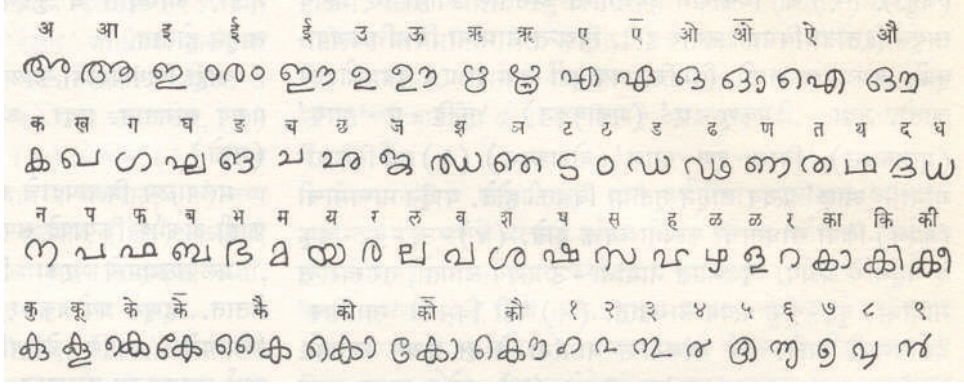
कन्नड वर्णमाला

स्रोत- marathivishwakosh.org

मल्याळम लिपी

मल्याळम ही दक्षिण भारतातील द्राविडी गटातील एक महत्त्वाची लिपी आहे. प्राचीन मल्याळम लिपी गोलाकार वळणाची आहे. काही विद्वानांच्या मते, मल्याळम लिपीचा उगम केरळमधील गुंफांमधून सापडणाऱ्या ब्राह्मी लिपीमधून झाला आणि ती अशोकपूर्वकालीन होती. काही अभ्यासकांच्या मते, मल्याळमची उत्पत्ती अशोक-ब्राह्मीपासून झाली. अशोक-ब्राह्मी सर्व भारतीय लिप्यांची जननी आहे, त्यामुळे अशोक लिपीचा मल्याळमवरही प्रभाव आहे. पुढे संस्कृत शब्दांचा मल्याळममध्ये उपयोग होऊ लागल्यावर मल्याळम लिपीमध्येही ग्रंथलिपीची उत्क्रांती झाली. तमिळ, ग्रंथ आणि मल्याळम लिपीमधील ताम्रपट, शिलालेख आणि हस्तलिखिते यांच्यामध्ये बरेचसे साम्य आढळते.

मल्याळम लिपी ही प्राचीन आहे. तिच्यामध्ये लिहिलेला जुन्यात जुना लेख आठव्या शतकातील सापडला आहे. वट्टेळुत्तु लिपीचा उल्लेख प्राचीन शिलालेखात आढळतो. केरळमध्ये हस्तलिखितासाठी वट्टेळुत्तु या लिपीचा उपयोग करीत. या लिपीत जोडाक्षरे आढळत नाहीत, मात्र अक्षरे 'अर्धी' करण्याचे चिन्ह होते. पुढे अठराव्या शतकात 'तुळू-मल्याळम्' शैलीचा वापर वाढला.

मल्याळम वर्णमाला

स्रोत- marathivishwakosh.org

देवनागरी लिपी

देवनागरी लिपी ही भारतातील एक प्रसिद्ध लिपी आहे. 'नागरी लिपी' या नावानेही ती ओळखली जाते. महाराष्ट्रात या लिपीला 'देवनागरी' किंवा 'बाळबोध' लिपी तर दक्षिणेकडे 'नंदिनागरी' असे म्हणतात. दहाव्या शतकाच्या प्रारंभी अखिल भारतात थोड्याफार फरकाने या लिपीचा वापर होत होता. पंडित गौरीशंकर ओझा 'नागरी लिपी' बद्दल लिहितात, "वर्तमान काल में भारतवर्ष की आर्य लिपियों में नागरी का प्रचार सबसे अधिक है और सारे देश में इसका आदर है। वैसी ही इसकी दसवी शताब्दी के आरंभ से लगाकर अब तक भारत के अधिकतर हिस्सों में अर्थात् राजपुताना, गुजरात, काठियावाड, कच्छ, मध्य भारत, उत्तर प्रदेश और मध्य प्रदेश में तो इसका अटल राज्य बना रहा है। बिहार और बंगाल में भी दसवी शताब्दी तक को यही लिपि रही, जिसके पीछे इसी के कुछ परिवर्तित रूप अर्थात् बंगला लिपि का प्रचार रहा, जो इसकी पुत्री है। पंजाब और कश्मीर में इसकी बहन शारदा का प्रचार दसवी शताब्दी के आसपास से होने लगा। दक्षिण के भिन्न भिन्न विभागों में जहाँ तेलुगु-कानडी, ग्रंथ और तमिल लिपियों का प्रचार रहा, वहाँ भी उनके साथ साथ इसका आदर बना रहा... ग्यारहवी शताब्दी की नागरी लिपि वर्तमान नागरी से मिलती जुलती है और बारहवी शताब्दी से वर्तमान नागरी बन गई।" (ओझा, १९९३ : ६९-७०).

'सिद्धमातृका लिपी' किंवा 'कीलकशीर्षक लिपी' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या लिपीचे आठव्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंत हळूहळू नागरी लिपीमध्ये रूपांतर होत गेले. उत्तर भारतात अक्षरांच्या उभ्या दंडावरील कीलक जाऊन त्या जागी आडवा दंड आला. वणीदिंडोरी आणि राधनपूर येथील ताम्रपटामध्ये नागरीचे सर्वांत जुने स्वरूप पाहावयास मिळते. इ. स. आठशे ते अकराशे या दरम्यानच्या काळातील उत्तरेकडील नागरी लिपी दक्षिणेकडील नागरी लिपीपेक्षा भिन्न होती. उत्तरेकडील नागरी लिपीतील अक्षरांचे उभे दंड उजवीकडे शेपटीसारखे वळलेले असत. दक्षिणेकडील अक्षरांचे स्वरूप खडबडीत होते. यादवांचे आणि शिलाहारांचे शिलालेख, ताम्रपट यांमधून देवनागरी लिपी आढळते. देवनागरी लिपीतील लेख महाराष्ट्रभर सापडतात. विजयनगरच्या राजांनीही दानपत्रामध्ये या लिपीला 'नंदिनागरी' असे म्हटले आहे.

मध्य भारतात इ. स. ९१४ मधील एका ताम्रपटात देवनागरी लिपी आढळून येते. अकराव्या शतकाच्या अखेरीस मध्य भारतात सर्वत्र या लिपीचा प्रसार झाल्याचे आढळून येते. आठव्या शतकापासून अकराव्या शतकापर्यंतच्या कालखंडात या लिपीमध्ये पुष्कळ स्थित्यंतरे झाली. ए, घ, च, थ, ध, प, ब, म, य, ल, व, श, स या अक्षरांत पुष्कळ बदल घडून आला. अक्षरांना लहानमोठ्या शेषट्या आल्या. अक्षरातील उजवीकडे झुकलेले दंड उभे झाले. अ, आ, घ, प, फ, भ, य, इत्यादी अक्षरांच्या डोक्यावर रेघा आल्या. सध्या मराठीची लिपी देवनागरी आहे.

देवनागरी	१० वे शतक	११ वे शतक	१२ वे शतक	१३ वे शतक	१४ वे शतक	१५ वे शतक
अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ
इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ
ई	ई	ई	ई	ई	ई	ई
उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ
ऊ	ऊ	ऊ	ऊ	ऊ	ऊ	ऊ
ए	ए	ए	ए	ए	ए	ए
ऐ	ऐ	ऐ	ऐ	ऐ	ऐ	ऐ
ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ
क	क	क	क	क	क	क
ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख
ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग
घ	घ	घ	घ	घ	घ	घ
ङ	ङ	ङ	ङ	ङ	ङ	ङ
च	च	च	च	च	च	च
छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ
ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज
झ	झ	झ	झ	झ	झ	झ
ञ	ञ	ञ	ञ	ञ	ञ	ञ
ट	ट	ट	ट	ट	ट	ट
ठ	ठ	ठ	ठ	ठ	ठ	ठ
ड	ड	ड	ड	ड	ड	ड
ढ	ढ	ढ	ढ	ढ	ढ	ढ
ण	ण	ण	ण	ण	ण	ण
त	त	त	त	त	त	त
थ	थ	थ	थ	थ	थ	थ
द	द	द	द	द	द	द
ध	ध	ध	ध	ध	ध	ध
न	न	न	न	न	न	न
प	प	प	प	प	प	प
फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ
ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब
भ	भ	भ	भ	भ	भ	भ
म	म	म	म	म	म	म
य	य	य	य	य	य	य
र	र	र	र	र	र	र
ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल
व	व	व	व	व	व	व
श	श	श	श	श	श	श
ष	ष	ष	ष	ष	ष	ष
स	स	स	स	स	स	स
ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह
ळ	ळ	ळ	ळ	ळ	ळ	ळ
क्ष	क्ष	क्ष	क्ष	क्ष	क्ष	क्ष
ज्ञ	ज्ञ	ज्ञ	ज्ञ	ज्ञ	ज्ञ	ज्ञ

देवनागरी लिपी वर्णमाला

स्रोत- marathivishwakosh.org

मोडी लिपी

मोडी लिपी महाराष्ट्रामध्ये गेली सुमारे सातशे आठशे वर्षांपासून प्रचलित आहे. भारत इतिहास संशोधन मंडळामध्ये मोडीतील सर्वांत जुना लेख १३८९ चा होता. वि. का. राजवाडे यांच्या मते, 'मोडी' ह्या अर्थाचा वाचक शब्द संस्कृतात किंवा मराठीत नाही... मोडी हा शब्द फारशी 'शिकस्ता' ह्या शब्दाचे हुबेहुब भाषांतर आहे.' फारशी भाषेत 'शिकस्ता' नावाची एक जलद लिपी होती. फारसी भाषेच्या लिखाणाचे सर्व नियम बाजूस सारून ती लिहिली जात असे. 'शिकस्ता'सारखे शीघ्रलेखन करण्याच्या कल्पनेतून मराठीमध्ये मोडी लिपी सुरू झाली असावी, असा एक तर्क आहे. देवगिरीच्या यादव राजाच्या कारकिर्दीत (इ. स. १२६०-१३९०) त्यांचा प्रधान हेमाद्री पंडिताने ही लिपी सिलोनहून आणली किंवा प्रचलित केली, अशी एक दंतकथा आहे; परंतु त्यास ऐतिहासिक पुरावे नाहीत. गो. वि. चांदोरकर यांनी 'आर्यलिपी' (१९२९) या पुस्तकामध्ये मोडी लिपीविषयी माहिती दिली आहे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार आज प्रचलित असलेली बालबोध लिपी हे प्राचीन देवनागरीचे आधुनिक रूप आहे तर मोडी हे अशोक लिपीचे किंवा पाली लिपीचे आधुनिक रूप आहे. मोडीचे अशोक लिपी किंवा मौर्य लिपीशी साम्य आहे. मौर्य लिपीचा 'ललितविस्तर'मध्ये उल्लेख आहे. चांदोरकरांनी दोन्ही लिप्यांमधील अक्षरवटिकांचे साम्य, काही स्वर आणि व्यंजनांचा अभाव आणि व्युत्पत्ती यांवर त्यांचे विवेचन मांडले आहे. मौर्यांची किंवा मौर्याची लिपी मौरि (मोरी), मोडी अशी व्युत्पत्ती त्यांनी मांडली आहे.

मध्ययुगीन काळात मराठ्यांचा सार्वजनिक आणि खासगी पत्रव्यवहार, हिशोब, ताळेबंद वगैरे मोडीमध्ये लिहिला जात असे. शिवकाल, पेशवेकाल, आंग्लकाळ यांमधील जमीन महसुलाची कागदपत्रे, व्यवहार बहुतांश मोडी लिपीमध्ये आहे. बृहन्महाराष्ट्रातील अनेक सार्वजनिक अभिलेखागार, खासगी दप्तरे, बिकानेरमधील अभिलेखागार, गोवा व केरळ येथील अभिलेखागार, तंजावरच्या सरस्वती महल ग्रंथालयातील कागदपत्रे, चेन्नईतील कोनेमारा विद्यापीठातील ओरिएंटल मॅन्युस्क्रिप्ट विभाग, भारत इतिहास संशोधन मंडळ, धुळ्यातील राजवाडे संशोधन मंदिर इत्यादी ठिकाणी मोडी कागदपत्रांचा प्रचंड संग्रह आहे. विदेशामध्ये लंडन, पॅरिस, स्पेन, हॉलंड येथील ग्रंथालयांमध्येही मोडी कागदपत्रे आहेत. मराठ्यांचा इतिहास मोडी कागदपत्रांच्या संशोधनाशिवाय पूर्ण करता येत नाही, ही वस्तुस्थिती आहे.

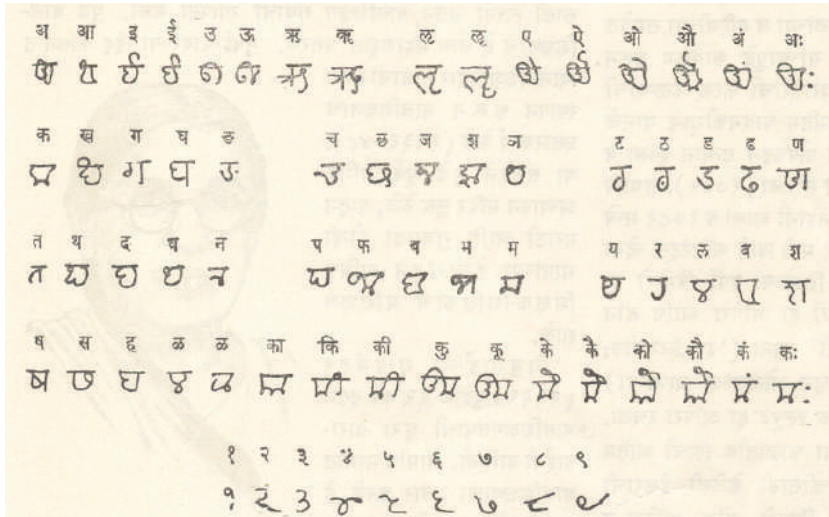
डॉ. एस. व्ही. भागवत यांनी मोडी लिपीचे शीघ्र लिपी म्हणून महत्त्व पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे, "शीघ्रलेखनात सर्व अक्षरे टाक न उचलता लिहिली जातात. मोडी या बाबतीत आदर्श नसली तरी बालबोधमधील अनेक अडचणी त्यात दूर करण्यात आल्या आहेत. एका ध्वनीसाठी अनेक लेखन प्रकारांचा वापर, अक्षराच्या खालून शिरोरेखेवरून दुसऱ्या अक्षराची सुरुवात करणे, जरूर नसलेले काने ठेवणे, जोडाक्षरांची, व्यंजनांची मागेपुढे ठेवण ही मोडीची वैशिष्ट्ये. या पद्धतीमुळे बालबोध लेखनापेक्षा मोडी पंचेचाळीस टक्के वेगवान बनली, हे खरे असले तरी त्याचमुळे ती शिकण्यास आणि वाचण्यास कठीण झाली आहे. मुद्रणास अशक्य झाली आहे ते वेगळेच. महाराष्ट्रात मुद्रणास सुरुवात झाल्यावर मोडी मागे पडली. मोडी ही प्रकृतीनेच हस्तलेखनाची लिपी होती.."

मोडीच्या पहिल्या धातुमुद्रा विल्यम कॅरीने १८०१ साली बंगालमधील सेरामपूर येथे करून घेतल्या. श्रीमंत रघुजी भोसले यांची वंशावळ, मराठा भाषेचे व्याकरण, मराठी भाषेचा कोश, नवा करार इत्यादी पुस्तके मोडीत छापली.

मोडी लेखनाची काही वैशिष्ट्ये आहेत- प्रथम कोऱ्या कागदावर शिरोरेषा काढली जात असे. त्यानंतर प्रत्येक अक्षर रेषेपासून सुरू करून पुन्हा हात रेषेपाशी आणला जात असे. असे शक्यतो हात न उचलता आणि शब्द न तोडता सलगपणे लिहिण्याची पद्धत होती. मोडी लिपीमध्ये अनुस्वार देण्याचा प्रघात नाही, त्यामुळे वाचकानेच तो संदर्भाने वाचायचा असतो. मोडी लिपीतील शब्द योग्य ठिकाणी तोडून वाचन करणे ही एक कष्टसाध्य कलाच आहे, कारण लिखाणातील सर्व संदर्भ लक्षात आल्याशिवाय त्यांचा योग्य अर्थ लावणे अवघड आहे.

मोडी लिपीची वर्णमाला पाहिली असता तिच्यात काही वर्ण देवनागरीत थोडाफार बदल करून तयार केल्याचे दिसून येते तर काही वर्ण गुजराती, कन्नड, बंगाली लिपीशी साम्य असणारे आढळतात. उत्तर पेशवाईत मराठे चौथार्ई-सरदेशमुखीच्या वसुलीसाठी गुजरात, राजस्थान, माळवा, बंगाल, ओरिसा, कर्नाटक, तामिळनाडू इत्यादी प्रांतात गेले. तेथे त्यांनी आपले सत्ताकेंद्र स्थापून मोडी लिपीमधून प्रशासकीय कामकाज, पत्रव्यवहार वगैरे केले. त्यामुळे असंख्य मोडी कागदपत्रे भारताच्या सर्व प्रांतांत सापडतात. काही ठिकाणी मोडी लेखनावर स्थानिक भाषेचा प्रभाव दिसून येतो. क्वचित प्रसंगी भाषा कन्नड किंवा राजस्थानी पण लिपी मात्र मोडी, अशीही काही कागदपत्रे पाहायला मिळतात. मुस्लीम सत्ताधीशांनी महत्त्वाच्या कागदपत्रांत फारसीबरोबरच मोडीत सारांश दिल्याचे काही ठिकाणी दिसते.

इंग्रजी अमदानीत छापखाने व मुद्रणाची सोय झाल्यानंतर मोडीच्या अस्तित्वावर संकट निर्माण झाले. मोडी लिपी मुद्रणासाठी गैरसोयीची असल्यामुळे ती मागे पडत गेली व देवनागरी लिपीमधून मराठीचा व्यवहार सर्व क्षेत्रांमध्ये वाढत गेला. १९५२ नंतर सरकारनेही शालेय शिक्षणामधून मोडी लिपी बंद केली. बृहन्महाराष्ट्राच्या इतिहास संशोधनासाठी मात्र मोडी कागदपत्रांच्या वाचनाशिवाय पर्याय नाही. म्हणून तरुण पिढीने मोडी लिपी आत्मसात करण्याची आवश्यकता आहे.

मोडी लिपी

स्रोत- marathivishwakosh.org

महानुभावांच्या सांकेतिक लिप्या

सांकेतिक भाषांची परंपरा महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासून असल्याचे आढळते. वेगवेगळ्या समाजघटकांच्या- व्यावसायिकांच्या सांकेतिक भाषा/ गुप्त भाषा आजही अस्तित्वात आहेत. 'परव-लीचा शब्द' या शब्दप्रयोगातून ऐतिहासिक काळातील सांकेतिक अर्थ सूचित होतो. विविध देशांमध्येही गुप्त भाषांचा (कोड लॅंग्वेज) वापर केला जात असतो. सांकेतिक भाषानिर्मितीच्या अनेक कारणांपैकी एक प्रमुख कारण म्हणजे गुप्तता राखणे हे असते.

सांकेतिक भाषेबरोबरच सांकेतिक लिप्यांचीही निर्मिती झाली. भाषेच्या संकेतांतील गुप्ततेप्रमाणे लिपीच्या संकेतांतील गुप्तताही महत्त्वाची असते. सांप्रदायिक पत्रव्यवहार, वृत्तांत, साहित्य इ. ज्या व्यक्तींसाठी लिहिले असेल, त्यांखेरीज इतरांस त्यातील मूळ मजकूर कळू नये, म्हणून त्याचे गुप्त शब्दांत रूपांतर केले जात असे. यासाठी अक्षरे, आकडे व चिन्हे यांचा विशिष्ट पद्धतीने उपयोग करित. लेखनात संकेतयोजनेची भारतीय परंपरा प्राचीन असून अंकांसाठी चिन्ह वापरल्याचा पुरावा नाणेघाटातील (पुणे जिल्हा) सातवाहनांच्या इ. स. पहिल्या-दुसऱ्या शतकांतील शिलालेखात आढळतो. तसेच पुढेही ही परंपरा आर्यभट आणि विज्ञानेश्वर यांच्या अनुक्रमे आर्यसिद्धान्त व मिताक्षरा यांसारख्या ग्रंथांतून दृग्गोचर होते, असे काही विद्वान मानतात. गुप्ततेसाठी वर्णांच्या आणि अंकांच्या सांकेतिक लिप्यांत लेखन करण्याची पद्धती महाराष्ट्रात परंपरेने प्रचलित होती.

सांकेतिक भाषेबरोबरच सांकेतिक लिप्यांचीही निर्मिती झाली. भाषेच्या संकेतांतील गुप्ततेप्रमाणे लिपीच्या संकेतांतील गुप्तताही महत्त्वाची असते. प्राचीन मराठी वाङ्मयातील महानुभाव संप्रदायाचे काही ग्रंथ अशा सांकेतिक लिप्यांमध्येच लिहिलेले आहेत. महानुभाव साहित्याच्या अभ्यासासाठी या सांकेतिक लिप्यांचा परिचय असणे आवश्यक आहे. महानुभावांना आपले साहित्य सांकेतिक लिप्यांमध्ये लिहिण्याची गरज का भासली असावी, या संदर्भात अभ्यासकांमध्ये मतमतांतरे आहेत. यापैकी दोन महत्त्वाच्या संशोधकांची मते विचारात घेऊ या. डॉ. वि. भि. कोलते यांनी चक्रधरांच्या वचनातच लिप्यांच्या निर्मितीची प्रेरणा असल्याचे 'हो गा : हे तुमचे रहस्य की : मा आपुले रहस्य ते आणिकाप्रती प्रकटिजे ना की:' या 'सिद्धांत सूत्रपाठा' तील वचनाधारे स्पष्ट केले आहे.

डॉ. यु. म. पठाण यांच्या मते, सांकेतिक लिप्यांच्या निर्मितीमागील प्रेरणा तत्कालीन महानुभावेतर धर्मसंप्रदायांनी केलेला महानुभाव मताचा व पंथाचा विरोध हीच असावी, असे दिसते. यामुळे महानुभाव काहीसे स्वयंकेंद्रित होणे अपरिहार्य होते आणि म्हणूनच आपले धर्मग्रंथ गुप्त लिप्यांत लिहून ठेवण्याची प्रवृत्ती त्यांच्यामध्ये निर्माण होणेही स्वाभाविकच होते (पठाण, १९८२ : ३०५).

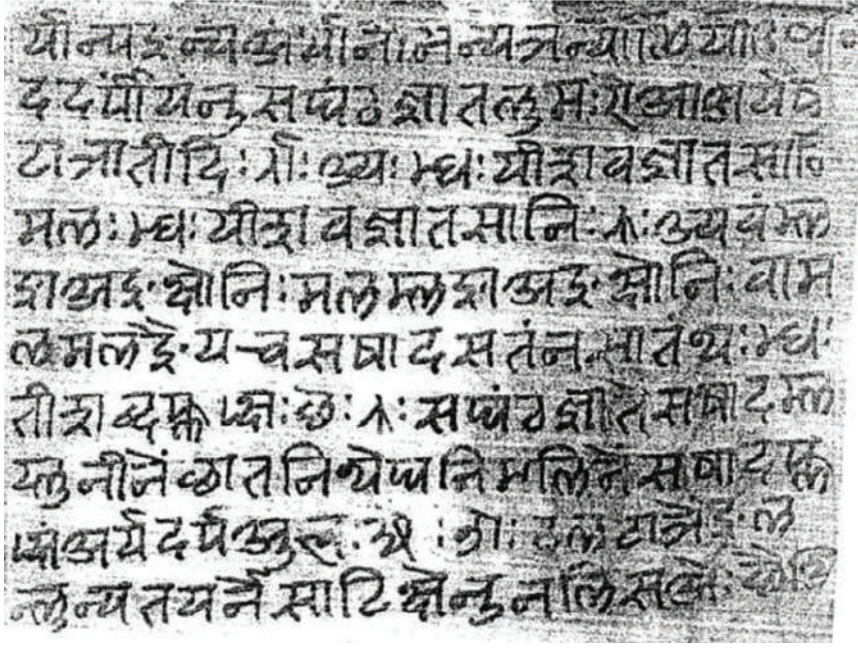
महानुभाव संप्रदायामध्ये काळाच्या ओघामध्ये अनेक सांकेतिक लिप्यांमध्ये ग्रंथ लेखनबद्ध झाले. या सांकेतिक लिप्यांची नेमकी संख्या निश्चित करणे अवघड आहे. डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे यांनी, सकळ, सुंदरी, पारिमांडल्य, अंक, वज्र, मनोहर, शिरलिपी अशा अठ्ठावीस लिप्यांची नोंद केली आहे. महानुभाव लिपी संशोधक दि. को. माळवे यांच्या मते, बावन्न लिप्या आहेत शं. गो. तुळपुळे यांच्या मते, सकळ, सुंदरी, पारिमांडल्य, शून्य, सुभद्रा, श्री, वज्र, मनोहरा, कवीश्वरी, अंक अशा दहा लिप्या असून सकळ लिपी जास्त प्रचलित आहे. अ. ना. देशपांडे व म. रा. जोशी यांनी 'प्राचीन मराठी

वाङ्मयाचा इतिहास' या ग्रंथात सोळा लिप्यांचा उल्लेख केला आहे. यांपैकी त्यांनी सकळ, सुंदरी, हंस, पारिमांडल्य, कवीश्वरी, अंक, शिरलिपी, श्री लिपी, शून्य, वज्र, मनोहर इत्यादी लिप्यांच्या पोथ्या पंथामध्ये असल्याचे म्हटले आहे.

या विविध लिप्यांचा निर्माता एक नूसन अनेक व्यक्ती असाव्यात. महानुभाव साहित्यातील अत्यंत प्रसिद्ध अशी 'सकळ लिपी' रवळोबास यांनी निर्माण केली, असे अभ्यासकांनी सिद्ध केले आहे. महानुभावांच्या बऱ्याच पोथ्या 'सकळ' किंवा 'सकळी' या लिपीत लिहिलेल्या आहेत. याच लिपीला 'नागर लीप', 'नागरिक लीप' इत्यादी नावेही आढळतात. 'सकळ' किंवा 'सकळी' हे नाव मौखिक परंपरेने अधिक रूढ आहे. 'अन्वयस्थळा'मध्ये 'आज सकळिता लीप रवळोबासी केली' असा उल्लेख आहे. 'सकळ' लिपीप्रमाणेच महानुभावातील दुसऱ्या प्रसिद्ध अशा 'सुंदरफ किंवा 'सुंदरी' या सांकेतिक लिपीची निर्मितीही खळोबासांनी केली, असे डॉ. खु. य. देशपांडे, ह. ना. नेने आदी संशोधकांचे मत आहे (किता : ३१०-३१३). आजवरचे संशोधक 'सकळ' व 'सुंदर' लिपीचा निर्मितिकाळ अनुक्रमे शके १२७५ व शके १२८५ मानतात.

प्रथम सर्व पंथीयांनी 'नागर' उर्फ 'सकळ' लिपी स्वीकारली. त्यानंतर पुढे अन्य लिप्यांची निर्मिती झाली व त्यांचा स्वीकार पंथीय ग्रंथ लेखनार्थ केला गेला. विनायक पाटील यांच्या 'महानुभाव सांकेतिक शिर लिपीफ (पोथीसह लिप्यंतर, २०२१) या पुस्तकाच्या 'अभिप्रायाफमध्ये महंत, गोपीराज-शास्त्री (रिद्धपूर) हे लिहितात, 'महानुभाव पंथाचे मराठी साहित्य जवळपास ९८ टक्के सकळ लिपीत आहे. तदनंतर सुंदर लिपीचा क्रमांक लागतो. या दोन्ही लिप्यांचे कर्तृत्व 'सह्याद्रीवर्णन' या काव्यग्रंथाचे कर्ते श्री रवळोबास यांच्याकडे जाते... महानुभाव पंथात श्री नागदेवाचार्य, श्री. कवीश्वर व्यास, श्री. परशराम व्यास यांच्या पश्चात तेरा आचार्यांची शिष्य परंपरा निर्माण झाली. त्यामधील विद्वान आचार्यांनी नवनवीन लिप्यांची निर्मिती करून या लिप्यांमध्ये ग्रंथ निर्माण केले. पोमाईसाचे शिष्य पंडित न्यायबास यांनी 'वज्रलिपीफ तयार केली. पारमांडल्य आचार्य श्री लासूरकर यांनी सांकेतिक पार-मांडल्य लिपी केली. याप्रमाणे हंस, अंक, तळेगावकर, शिरलिपी, सुभद्रा इत्यादी पाच-पंचवीस लिप्यांची निर्मिती झाली; परंतु त्यांचा प्रचार व प्रसार मर्यादितच राहिला. अनेक लिप्यांच्या दुर्बोधतेमुळे त्या काळाच्या ओघात नामशेष झाल्या तर काही लिप्यांमधील साहित्य अल्प प्रमाणात आताही उपलब्ध आहे (पाटील, २०२१ : ५).

महानुभावांच्या सांकेतिक लिपीतील ग्रंथांची संख्या रिद्धपूर संग्रहालयातील ग्रंथांवरून प्रातिनिधिक स्वरूपात लक्षात येईल. रिद्धपूर येथील श्री गोपीराज महानुभाव ग्रंथ संग्रहालयातील १००० हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहापैकी ९५० हस्तलिखित ग्रंथ 'सकळ' लिपीतील आहेत. राहिलेले ५० हे सुंदर, तळेगावकर, पारमांडल्य, शिरलिपीमध्ये आहेत. त्यामध्येसुद्धा सुंदर लिपीतील ग्रंथांची संख्या लक्षणीय आहे (किता : ६).

शिरलिपी

स्रोत- पाटील विनायक, महानुभाव सांकेतिक शिरलिपी

डॉ. यु. म. पठाण यांचे महानुभावांच्या सांकेतिक लिप्यांसंदर्भातील मत चिंतनीय आहे. ते लिहितात, “महानुभावीय सांकेतिक लिप्यांची निर्मिती ही महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर भारतातील लिपिशस्त्राच्या (पॉलिओग्राफी) इतिहासातील एक लक्षवेधी घटना होय. अक्षर संकेत, जोडाक्षरसंकेत, शब्द संकेत आदींनी युक्त अशी स्वयंपूर्ण संकेतलिपी निर्मिणाऱ्या या महानुभाव भाषापंडितांचे मराठी भाषेच्या व देवनागरी लिपीच्या इतिहासातील स्थान जसे एकमेवाद्वितीय आहे तसेच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे, अनन्यसाधारण आहे.”(कित्ता : ३१३).

महानुभाव संप्रदायातील कवि-लेखकांनी आणि प्रतकारांनी ज्या अनेक सांकेतिक लिप्यांची निर्मिती केली, त्यांत एक अंकलिपी आहे. अशा प्रकारच्या कितीतरी अंकलिप्या नंतरच्या काळात निर्माण झाल्या आणि प्रचारातही होत्या. अक्षरांना जसे अंकांचे मूल्य दिले जात असे त्याचप्रमाणे अक्षरांच्या ऐवजी अंक लिहून आणि अंकांच्या माध्यमातून शब्द लिहिण्याची परंपराही रूढ होती. अंकांच्या या सांकेतिक लिपीला “अंकपल्लवी लिपी” असे म्हणतात. परभणीजवळ असलेल्या खानापूर गावातील एका महानुभाव मठात डॉ. प्रभाकर मांडे यांना अंकपल्लवी लिपीत लिहिलेले संपूर्ण पत्र उपलब्ध झाले असून प्रस्तुत पत्रासोबत सापडलेल्या कागदात ‘अंकपल्लवी लिपी खालीलप्रमाणे’ असे शीर्षक देऊन सांकेतिक लिपीतील बाळबोध वर्ण व अंकलिपी दिली आहे.

२.३ समारोप

प्राचीन भारतामध्ये ब्राह्मी ही एक प्रमुख लिपी होती. ब्राह्मीची निर्मिती व विकास भारतीयांनी केला. ब्राह्मी ही लेखनासाठी एक सर्वोत्तम लिपी मानली जाते. मध्ययुगीन काळात ब्राह्मी लिपीमध्ये परिवर्तने होत. विविध लिप्या तयार झाल्या. त्यांच्यामधूनच पुढे सध्याच्या भारतीय लिप्या निर्माण झाल्या. आज भारतभर ज्या लिप्यांमध्ये लेखनव्यवहार व भाषिक व्यवहार होत आहेत, त्या लिप्यांचा विकास, स्थित्यंतरे, घटना वगैरेचे ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातून आकलन आपणांस झाले. ब्राह्मी लिपीमधून कालौघात उत्तर व दक्षिण भारतीय भाषा कशा विकसित झाल्या व त्यामध्ये उत्तरोत्तर परिवर्तन होत आजचे लिपिरूप कसे प्राप्त झाले, याचे एक लिपिचित्र प्रस्तुत अभ्यासाने आपणासमोर येते. देवनागरी लिपी आज प्रचलित आहे. तिची पूर्वपीठिका आपण अभ्यासली. महानुभाव पंथातील सांकेतिक लिप्यांची माहितीही घेतली. एकंदरीत पाहता, भारतीयांनी लिपिशास्त्रामध्ये केलेले संशोधन, प्रगती, विकास व भारतीय लिप्यांचा- भाषांचा इतिहास प्रस्तुत अभ्यासातून आपल्यासमोर उलगडला गेला आहे. यामुळे आपले भारतीय लिप्यांचे आकलन व्यापक होण्याबरोबरच त्यांच्या अधिक अभ्यासाची जाणीवही निर्माण होईल व अशा जाणिवेतून आपल्या अवतीभोवतीच्या प्राचीन लेखनविषयीच्या संशोधनाचे दृष्टिकोन निर्माण होतील आणि तेच या अभ्यासक्रमाचे उद्दिष्ट आहे.

२.४ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्नोत्तरे

अ) वस्तुनिष्ठ बहुपर्यायी प्रश्न

१. ब्राह्मी लिपीचा उत्कर्ष कोणाच्या काळामध्ये झाला ?
अ. गौतम बुद्ध
ब. सम्राट अशोक
क. हर्षवर्धन
ड. गुप्त
२. शारदा लिपीचा प्रसार प्रामुख्याने कोणत्या भागामध्ये झाला ?
अ. दक्षिण भारत
ब. ईशान्य भारत
क. पंजाब व काश्मीर
ड. मध्य भारत
३. कोणत्या लिपीमध्ये अक्षरांच्या डोक्यावर लहानसा त्रिकोण काढला जात होता ?
अ. गुप्त लिपी
ब. कुटिल लिपी
क. शारदा लिपी
ड. नागर लिपी
४. तामिळनाडूमध्ये संस्कृत ग्रंथ लिहिण्यासाठी कोणती लिपी प्रचलित होती ?
अ. कर्लिंग लिपी
ब. ग्रंथलिपी
क. तमिळ
ड. कुटिल

५. सध्याच्या मराठी भाषेची लिपी कोणती आहे?
 अ. देवनागरी. ब. ब्राह्मी
 क. खरोष्ठी ड. द्रविडी
६. देवनागरी लिपीचा विकास प्रामुख्याने कोणत्या शतकापासून होत गेला?
 अ. इ. स. पाचवे शतक ब. इ. स. पूर्व दुसरे शतक
 क. इ. स. दहावे शतक ड. इ. स. पंधरावे शतक
७. मध्ययुगीन मराठीतील प्रशासकीय कागदपत्रे मुख्यतः कोणत्या लिपीमध्ये आढळतात?
 अ. ग्रंथलिपी ब. मोडी
 क. सकळ ड. शारदा
८. कोणत्या संप्रदायातील साहित्य सांकेतिक लिप्यांमध्ये बद्ध केले गेले?
 अ. वारकरी ब. नाथ
 क. महानुभाव ड. नागेश
९. महानुभाव संप्रदायाचे सर्वाधिक साहित्य कोणत्या लिपीमध्ये लिहिले गेले?
 अ. सुंदरा ब. सकळा
 क. शिरलिपी ड. मांडल्य
१०. कोणत्या लिपीस शीघ्र लिपी म्हणतात?
 अ. मोडी. ब. सकळा
 क. ब्राह्मी ड. देवनागरी
- उत्तरे - १. सम्राट अशोक २. पंजाब व काश्मीर ३. कुटिल लिपी ४. ग्रंथलिपी ५. देवनागरी
 ६. इ. स. दहावे शतक ७. मोडी. ८. महानुभाव ९. सकळा १०. मोडी

२.५ लघुत्तरी प्रश्न

१. देवनागरी लिपीचा थोडक्यात परिचय करून द्या
२. मोडी लिपीचे स्वरूपविशेष थोडक्यात सांगा.
३. महानुभावांच्या सांकेतिक लिपिनिर्मितीची पार्श्वभूमी सांगून त्याचे स्वरूप विशद करा.

२.६ दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. मध्ययुगीन भारतातील लिप्यांचे स्वरूप व विकास यांचा सविस्तर आढावा घ्या.
२. दक्षिण भारतातील लिप्यांचा परिचय करून द्या.
३. देवनागरी लिपीपासून भारतीय लिप्यांची उत्क्रांती कशी झाली, ते सविस्तर सांगा.

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१. ओझा गौरीशंकर - प्राचीन भारतीय लिपिमाला, मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिशर्स प्रा. लि. नवी दिल्ली, १९९३
२. इंगळे, रवींद्र चावरेकर: सिंधुकालीन लिपी आणि भारतीय भाषांचा इतिहास, हस्ताक्षर प्रकाशन, नांदेड, २०२१
३. कुलकर्णी, श्री. रं: प्राचीन मराठी गद्य-प्रेरणा आणि परंपरा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८२
४. कुलकर्णी म. रा. - तुम्हीच मोडी शिका, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११
५. कोसंबी, डी. डी: प्राचीन भारतीय संस्कृती व सभ्यता, डायमंड, पब्लिकेशन्स, पुणे
६. गोखले शोभना - पुराभिलेखविद्या, काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २००७
७. घारे, दीपक : मुद्रणपर्व, परममित्र प्रकाशन, मुंबई
८. जोगळेकर न. चिं., तिवारी भगवानदास (संपा.) देवनागरी लिपी- स्वरूप, विकास और समस्याएँ, हिंदी साहित्य भांडार, लखनौ, १९६२
९. तगारे, ग. वा. पाली साहित्याचा इतिहास, मिहाना पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, २०२३
१०. तुळपुळे, शं. गो: महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्मय, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९७०
११. नाईक बापूराव- नागरी मुद्राक्षरलेखनकला (खंड पहिला) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई १९८२
१२. पठाण यु म : महानुभावांच्या सांकेतिक लिप्या : निर्मितिमीमांसा, श्री चक्रधर दर्शन, कोलते वि. भि. व इतर (संपा.), म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २०१३
१३. पाटील विनायक- महानुभाव सांकेतिक शिरलिपी (पोथीसह लिप्यंतर), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २०२१
१४. मांडे, प्रभाकर : सांकेतिक आणि गुप्तभाषा परंपरा व स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन, अहमदनगर
१५. सरकार दिनेशचंद्र-भारतीय लेखविद्या, (अनु.) शोभना गोखले, काँटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २०१०
१६. हेब्बार, गणपतिशास्त्री, भारतीय लिपींचे मौलिक एकरूप, मोडक, जनार्दन श्रीनिवास (संपा.) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८८
१७. मराठी विश्वकोश नोंदी (<https://vishwakosh.marathi.gov.in>)

२.८ उपक्रम

१. मोडी लिपी शिका व मोडी कागदपत्रांचे वाचन करा.
२. महानुभाव संप्रदायाच्या मठास भेट द्या व तेथील ग्रंथ व त्यांच्या लिप्या यांविषयी अधिक जाणून घ्या.

